

100 år av samtidsinsamling speglat genom Sjöhistoriska museets sjömanstatueringar

Mirja Arnshav

Tatueringar har varit nära förknippade med svenska sjömän under minst 100 år. Nästan lika länge har Sjöhistoriska museet i Stockholm ägnat sig åt tatueringssamlande. Under denna tid har det skett en påtaglig kursändring i fråga om samlandets motiv och tillvägagångssätt. Från att i sjömanstatueringen ha sett ett exempel på en ovanlig och egenartad kulturföreteelse, har de med tiden omförhandlats och istället blivit intressanta i egenskap av en populär och utbredd kulturyttring. Insamlingens inriktning har svängt från att ringa in och framhäva det ”typiska” till att återge tatueringar som något mångsidigt och unikt. Samtidigt har det också skett en förskjutning från föremålsinsamling till insamling av muntliga berättelser. Sjöhistoriskas tatueringssamling erbjuder med andra ord inte bara en ingång i sjömanskultur och tatueringshistoria, den ger också en inblick i ett kulturhistoriskt museiarbete med samtidsinsamling under det senaste seklet, och visar på några av de utmaningar som följer med ett sådant engagemang.

Några ord om tatueringssamlande

Att samla tatueringar är förknippat med vissa givna förutsättningar. En sådan är närheten i tid. Eftersom bilderna sällan överlever sina bärare är tillgången till historiska tatueringar kraftigt begränsad, och samlaren blir därför mer eller mindre hänvisad till ett samtida material.

En fördel med samtidsinsamling är de goda möjligheterna att sätta sig in i det aktuella ämnesområdet och dess sammanhang. Men

detta kan också vara en del av dilemmat. För mycket förståelse kan göra samlaren när-synt, så att viktig information tas för given eller helt glöms bort i dokumentationen (Lucas 2010: 244–245). Att studera det vardagliga kan också framstå som alltför banalt (Lefebvre 1987:9).

Till samtidsfältets särskilda förutsättningar hör också möjligheterna till dialog och samverkan, men också intressekonflikter, med andra grupper. Nuet är helt enkelt befolkat med så många fler utövare, viljor och behov än det förflutna. Att som kulturarvsinstitution uppmärksamma en samtida företeelse som kulturarv kan mycket väl ge en positiv utveckling, men man bör också vara medveten om att inblandningen kan riskera att en spontan, levande tradition musealiseras och tappar något av sin livsnerv (Lucas 2010: 244–245).

En mer specifik utmaning när det gäller just tatueringar ligger i deras vaga materialitet. Som påpekats av den amerikanska tatueringforsaren Christin Braunberger är tatueringar inte alldeles lätta att kategorisera. Hon beskriver det som att “the tattoo is at once an object and not an object, a thing and nothing” (Braunberger 2000). På samma vis slirar tatueringarna mellan subjekt och objekt. Samtidigt som de gör skäl för namnet ”själens spegel”, kan de också ha en förtingligande påverkan på sina bärare. I vissa historiska sammanhang har exempelvis tatueringar varit så centrala för sjömansidentiteten att man med fog kunnat påstå att ”tatueringen gör sjömannen”. Författaren påpekar att:

For these men [sjömän i amerikanska marinen, min kommentar] we might imagine the tattoo as artifactual: they have consented to be seamen, a bodily investment, and in so doing turn their bodies into artifacts of that consent” (Braunberger 2000).

En näraliggande tanke, som bland annat förts fram inom hållristningsforskningen (Fahlander 2012: 63–65) och i kulturarvdiskussioner kring hållmålningstraditioner (Smith 2009: 54), är att bildernas figurativa sida mycket väl kan vara av underordnad betydelse jämfört med de handlingar som kretsar kring dem. När det gäller tatuering finns det till exempel mycket som pekar mot att bildens figurativa

och symboliska egenskaper inte alltid är det centrala. Märkena på huden kan lika gärna vara betydelsefulla som synliga bevis på att man har uthärdat den långsamma, smärtsamma och på många sätt rituella processen att bli tatuerad.

Hur går man då som tatueringssamlare tillväga för att fånga denna flyktiga kroppskonst och strukturera den till en samling? På denna fråga finns naturligtvis inget enkelt svar. Däremot kan man konstatera att många olika metoder har prövats. Som en fond till Sjöhistoriska museets eget tatueringssamlande kan det därför vara lämpligt att dröja lite vid tatueringssamlandets historia.

Fig.1 Det tidiga västerländska tatueringssamlandet tog sig ibland brutala uttryck. Här poserar den brittiske tatueringssamlaren Horatio Robley med sin samling av maoriska tatuerade huvuden, så kallade toi mokos, år 1895.

Den moderna västerländska traditionen att samla tatueringar går tillbaka åtminstone till 1700-talet och den europeiska kartläggningen av södra Stilla havet. Med de hemkomna skeppen följde berättelserna om ”målade” folk på Tahiti och Nya Zeeland, och snart spred sig fascinationen för tatueringar i Europas hamnstäder. Under de tidiga expeditionerna avbildades tatueringarna med skisser (Earle 1827) och senare, när kameran utvecklats, dokumenterades de med hjälp av fotografi (Cole 2013; King 1996). Intresset för de ”exotiska” tatueringarna ledde också till ett mer handgripligt, brutalt samlande. Tatuerade människor togs helt sonika med till Europa, där deras tatuerade kroppar sedan förevisades på olika utställningsarenor (Robley 1998: 109).

Parallellt med detta utvecklades också en livlig handel med mänskliga kvarlevor. Museer i Europa, och senare även i USA, byggde upp samlingar med *toi mokos* (fig. 1), det vill säga tatuerade maoriska huvuden, som i sin ursprungliga kontext hade en viktig roll vid riter och kultutövning. Efterfrågan på tatuerade huvuden var så hög att det ledde till att stammedlemmar mördades och preparerades som falska *toi mokos*. För att stävja denna destruktiva utveckling i samlandets fotspår kriminaliserades slutligen importen av *toi mokos* år 1831 (Blackburn 1999: 18; Evison 1993: 50–69; Gilbert 2000: 68).

Vid denna tid hade tatueringskonsten så smått fått fäste i Europa. Men med undantag av en kort period i slutet av 1800-talet, då tatuering var på modet i societeten, förknippades tatueringar allmänt med marginaliserade människor i samhällets utkant, såsom sjömän.

Hos det skolade samhällsskiktet var tatuering illa ansett, och betraktades som fysiska indikatorer på kriminalitet och ”primitivitet”. Decennierna kring det förra sekelskiftet förde kriminologer register över tatueringar för identifiering, men också för att kunna dechiffrera vad man trodde var kroppsliga inskriptioner av begånna brott eller brottsbenägenhet

(Caplan 2000, Lombroso 2006, Loos 1998, Svensson 1998: 44–51). Läkare och psykiatriker, som hade liknande tankegångar om kopplingen mellan tatueringar och själsliv, var även de intresserade av att kryptera sina patienters tatueringar och upprätta ett eget dokumentationsmaterial. Precis som inom polisväsendet använde man sig främst av foton och anteckningar, men det förekom även att man upprättade samlingar med tatuerad hud från avlidna vårdtagare (Science Museum 2013).

Med tiden började dock den människosyn som legat till grund för det kriminologiska och psykiatriska intresset att kännas förlegad, och en stor del av de referenssamlingar som byggts upp inom dessa vetenskaper avfördes som forskningsmaterial. Parallellt med detta hade dock etnografin och de nya vetenskaperna antropologi och folklivsforskning från sin humanistiska horisont börjat intressera sig för tatuering (Humbla 1928; Parry 1933). En god portion av det psykiatriska och kriminologiska intresset för tatueringssamlingarna kom därmed att överföras till folklivsforskningen, för att därefter slussas vidare till de framväxande kulturhistoriska museerna. I sin nya kontext blev tatueringsmaterialet – oaktat sin brokiga vetenskapliga bakgrund – inte längre betraktat som själsliga eller kriminella indikationer, utan som kulturella uttryck och källor till tatueringens historia.

Incitament för en sjöhistorisk tatueringssamling

Det är ett välkänt faktum att historien ofta åberopats av maktthavare och framgångsrika grupper för att bättra på sitt anseende och säkra sin position. Att göra historien till sin, och kunna visa på anor och traditioner, är ofta tilltalande för såväl företag som släkter eller samhällsgrupper. Att nå inflytande över historieskrivningen är och har alltid varit ett privilegium värt att kämpa för.

Men intresset för historia är inte bara relaterat till framgång och välstånd. Det finns också

ett nära samband mellan kulturarv och kriser. Ivern att bevara, skydda och vårda kulturarvet är sällan så stor som när ett hot står för dörren. Många gånger handlar ”hotet” om att specifika kunskaper, byggnader och traditioner är på utdöende. Andra gånger är ”hotet” mer övergripande. Det kan relateras till ”dåliga tider” i form av svag ekonomi, etniska konflikter eller en misstro mot samhällsutvecklingen (Grundberg 2000:32–36). Man kan också skönja ett samband mellan det västerländska intresset för historia och en allmän upplevelse av att tillvaron accelererar allt snabbare. Nietzsche har till och med en diagnos för tillståndet. Han har hävdade att den moderna världen lider av ”illness of historicism”, en svindlande känsla av förlust, som bottenar i upplevelsen att det förflutna hela tiden rinner en mellan fingrarna (Latour 1993: 67–72).

Det tidiga 1900-talet var en omvälvande tid, präglad av starkt framåtskridande. För den svenska handelssjöfartens del kännetecknas perioden av en kraftig utbyggnad av handelsflottan och grundandet av flera internationellt framgångsrika rederier. Samtidigt ersattes segelfartygen ett efter ett med ångbåtar, vilka i sin tur snart ersattes av motorfartyg (Hallén, Taro Lennerfors & Müller, in prep.). På skeppen embarckerade självsäkra, utbildade och organiserade eldare och ingenjörer, som yrkade på hög social status och en lönenivå nästan i paritet med befälens. Med ångfartygen bröts dessutom den tidigare homogena manskapssammansättningen, eftersom kvinnor nu mönstrades som kockar, stewards och telegrafister (Agerberg, in prep.; Kaijser 2005: 28–33). En ny era var i antågande, och ångbåtarna gjorde sig snart kända som flaggskepp för det moderna samhället (Rådberg 1997; 1998). Industrierbetet inne i de illaluktande, smutsiga, kolkonsumerande fartygen rimmade dock illa med de rådande sjömansidealerna, där ”riktiga” sjömän arbetade till väders och på däck, endast omslutna av himmel och hav. Det fanns en utbredd känsla av att det traditio-

nella sjömansyrket hade nått sitt slut (Aubert och Arner 1959: 213).

Vid den här tiden insåg flera frontfigurer för den framgångsrika svenska sjöfartsnäringsringen att tiden var mogen för ett nationellt maritimt museum, som kunde belysa landets sjöhistoria; år 1913 grundades därför Föreningen Sveriges sjöfartsmuseum i Stockholm. Redan följande år kunde föreningen öppna ett litet sjöfartsmuseum i tillfälliga lokaler i centrala Stockholm; 25 år senare förverkligades slutligen visionen och Sjöhistoriska museet öppnade i en för ändamålet uppförd byggnad vid Ladugårdsgärdet i Stockholm (Webe 1988: 11–17).

Ett av de första områden som pekades ut som prioriterat inom ramen för museets kunskapsverksamhet var att samla minnen om sjöfolksliv och sjömanskultur. Ett motiv till detta var bristen på akademiskt engagemang för ämnesområdet inom den samtida folklivsforskningen och historievetenskapen (Björklund 1988: 202). Ett annat skäl var den pågående omvandlingen av handelssjöfarten och de sjöfarandes villkor. Sjöfolkets tatueringar framstod som en säregen och betydelsefull sedvana, och dessutom talade allt för att denna tradition var på väg att försvinna med förändringens vindar och den hastigt framryckande moderniteten.

Med utgångspunkt i det evolutionära grundantagandet, att mänsklighetens utveckling hela tiden fortskrider mot mer civiliserade förhållanden, ansåg vetenskapsvärlden nämligen att tatueringar – som ju förknippades med stamsamhällen och sågs som ”en relik från mänsklighetens barndom” (Humbla 1928:115), var en utdöende företeelse, på väg mot historiens skräphög. Rent visuellt hade också tatueringarna spelat ut sin roll, menade man, då en tidigare bildfattig och visuellt naiv värld nu snabbt berikades med allt fler och mer verklighetstroga bilder (a.a.).

Mot bakgrund av dessa profetior, tillsammans med det dåliga kunskapsläget om

samtida sjömanskultur, fanns det alltså all anledning för sjöfartsmuseet att ta sig an det färgstarka och fascinerande ämnet sjömanstatueringar. Den som till slut gjorde slag i saken var marinmålaren Gerhard Albe, som 1925 utnämns till chef för museet, och som utmärkte sig som en ivrig samlare med stora ambitioner när det gällde att bygga upp museets samlingar (Webe 1988:17).

Sjöhistoriska museets tatueringssamling

Tatueringssamlingen, som vi känner den idag, utgörs av hundratals fotografier, skisser, föremål och arkivalier. Det är inte möjligt att rekapitulera varifrån och när alla samlingens beståndsdelar förvärvades. Uppgifterna om provenienserna är många gånger ofullständig eller saknas helt. Trots detta är det ändå möjligt att i grova drag följa hur samlingen har byggts upp.

Det framgår med all tydlighet att samlandet gjorde en rivstart 1934, och att det var särskilt aktivt under 1930- och 40-talen. Under denna första intensiva insamlingsfas förvärvade museet ett antal tatueringssverktyg och cirka 170 tecknade tatueringsschabloner el-

ler tatueringsförlagor från samtida tatuereare som Carl Gustafsson ”Tatuerarkalle” från Göteborg (fig. 2), Tattoo-Holger och Paul Pedersen från Köpenhamn samt Bror Oscar Folke Larsson och Gustaf Gustafsschiöld från Örebro. Därutöver genomfördes i ett par omgångar fotodokumentationer av omkring 30 tatuerade sjömän. Ett par dussin fotografier från det nygrundade Statens kriminaltekniska anstalts (SKA) känneteckensregister införlivades också i museets tatueringssamling. Albe och hans personal genomförde även en studieresa till Köpenhamn – den skandinaviska tatueringens Mecka – där man bland annat besökte den legendariska tatueringstudion Nyhamn 17.

Under andra halvan av 1900-talet, trappades insamlingen ner och blev mer sporadisk. Museet accederade ett antal glasunderlägg med tryck från den egna förlagesamlingen och förvärvade några dukar tatueringssinflueraad konst. Till det mer anmärkningsvärda tillskottet kan nämnas ett par bilder av en tatuerad vårdtagare, enligt uppgift donerade av en överläkare vid Sabbatsbergs sjukhus så sent som på 1970-talet. Därefter utökades samling-

Fig. 2 Att spåra en äldre samlings historia kan innebära en del pusslande, eftersom ursprungliga bindningar ofta gått förlorade när materialet sorterats i olika register och arkiv. På denna bild ur Sjöhistoriska museets fotoarkiv, föreställande de svenska tatueringssamlingarna Axel Johansson och Carl Gustafsson, skymtar en av de anonyma tatueringsförlagorna i museets ritningsarkiv. Sjöhistoriska museet, Stockholm.

arna med ett antal skisser signerade samtida tatueringsskulptörer som Tattoo-Willie, Tattoo-Björn och Doc Forest. Upphovsmännen fotograferades och några av Tattoo-Björns tatueringsskulptörer införlivades med den äldre samlingen.

Samtidigt, det vill säga under 1900-talets sista decennier, började tatuering bli trendigt och tilltalande för allt fler samhällsgrupper. Detta ledde till att tatueringarna också gjorde comeback på museerna. De äldre samlingarna av mänskliga kvarlevor och tvivelaktiga dokumentationer av tatueringsskulptörer, som sedan länge varit undanstopgade i museimagasinen, fick däremot bli kvar i sina gömmor. Det man ville ställa ut på den nya tidens museer, konsthallar och kulturhus var inte etnografiska exempel på *exotica*. Tatueringarna hade efter sitt västerländska genombrott uppträdde till kulturhistoria, eller visades rätt och slätt som konst.

Som en vedertagen del av människokroppens gestaltning blev snart särskilda modetrender urskiljbara. Vid millennieskiftet, efter det att så kallade tribaler under några år dominerat tatueringsskulptörerna, fick plötsligt de klassiska sjömansmotiverna en renässans. ”Vintage” eller ”old school”-tatuering, som stilen nu kallades, anammades av människor långt utanför sjömannens kretsar. Den nostalgiska estetiken med enkelt utförda ankare, rosor och pinuppor verkade särskilt appellera till en yngre generation, och blev något av ett signum för hipster- och rockabillyrörelserna. Sjömansstatueringarnas visuella kultur samplades också av handeln, och blev snart vanligt förekommande i varumärken och i annonskampanjer. Blöjor, parfym, sprit och T-tröjor pryddes med svällande hjärtan, bandroller, svalor och dödsallar.

Under 2010 menade Sjöhistoriska museet att tiden var rätt för att möta publikens tatueringsskulptörerna och visa sin samling äldre sjömansstatueringar. Det var förvisso inte första gången som materialet ställdes ut, men det hade gått tio år sedan det senast visades¹.

Denna gång beslöt man också att skapa en mer genomarbetad utställning, baserad på forskning och med ett särskilt fokus på genus. Det beslutades att utställningen skulle ta sitt avstamp i det gamla tatueringsskulptörerna, som nu hade blivit historia, men också berätta om nuläget. För att uppnå detta behövde nytt material samlas in.

För att illustrera de klassiska tatueringsskulptörernas nutida och i stor utsträckning nya sammanhang förvärvades ett urval av föremål med tatueringsskulptörerna, samt ett nysgjort fotokonstverk som avbildade en tatueringsskulptör ur ett homoerotiskt perspektiv (fig. 3). Totalt genomfördes också tio djupintervjuer med tatueringsskulptörer, sjömän och old-school-entusiaster, inkluderande både kvinnor och män. Samtliga informanter och deras tatueringar fotograferades.

I december 2012 öppnade tatueringsskulptörerna utställningen *Tro, hopp och kärlek*. Strax därefter blev det aktuellt att ta ställning till vilka av nyförvärven som skulle tillföras museets tatueringssamling. Det beslutades att en del av de utställda föremålen, fotokonstverket, ett par högklackade skor med tatueringsskulptörerna från Ed Hardy, en fuktkräm, en plåsterask och några blöjor med tatueringsskulptörerna, skulle accederas. En gammal tatueringsskulptörerna som en av besökarna tagit med sig och donerat till museet fick också sälla sig till samlingen. Så lades en ny årsring till den samling som påbörjats nästan 100 år tidigare.

Insamlingen förr och nu

Den enskilda museisamlingen är inte bara en konstellation av föremål hämtade från världen utanför museets väggar och sammanförda för att berätta om ett visst ämnesområde. Samlingarna kan också ses som ett museums ”jag”, och som ett förkroppsligande av en viss slags kunskap och perspektiv (Gustafsson Reinius 2009, 2011; Sandell 2007: 3). I materialet finns med andra ord en annan berättelse som går utanför den aktuella samlingen

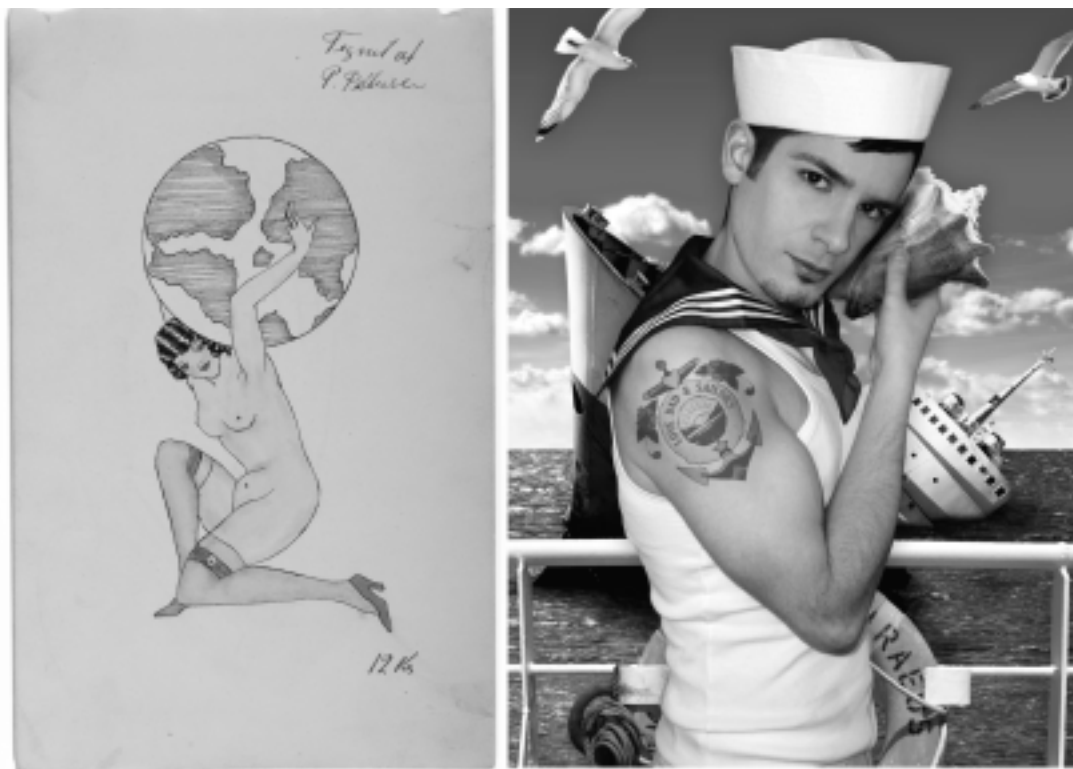

Fig. 3 Den klassiska men provenienslösa tatueringsförlagan från 1930-talet och det nyförvärvade, nytolkande fotokonstverket är bra representanter för den första och den senaste årsringen i Sjöhistoriska museets tatueringsinsamling. © Sjöhistoriska museet/Etienne Zerah, Stockholm.

tematik, en berättelse som istället handlar om museets eget förflutna och själva samlandets kulturhistoria. Här finns ledtrådar till hur och varför samlingarna skapats och vilken idémässig klangbotten som finns i materialet. Om man fördjupar sig i Sjöhistoriska museets tatueringssamling är det inte svårt att se att minst två olika tänkesätt, för att inte säga paradigmen, har varit styrande för insamlingen.

Bakgrunden till tatueringssamlingens tillkomst har redan skisserats ovan. Den första och mest intensiva insamlingsfasen underblåstes av det faktum att man trodde att tatueringarna snart skulle försvinna och att de därför borde dokumenteras. Museets agerande var alltså delvis en reaktion på yttre omständigheter. Initiativet och genomförandet att bygga upp en tatueringssamling, och på

så vis försöka rädda ett stycke maritim historia som riskerade att falla i glömska, låg däremot helt och hållet hos museiintendenterna.

Vad museets dåtida samlare gjorde inom ramen för sin tatueringsinsamling var i praktiken att dokumentera och bevara spåren av en marginaliserad och illa ansedd kulturföreteelse. Samtidigt ska detta inte nödvändigtvis förstås som en demokratisk tanke om allas rätt till sin historia. Den faktiska drivkraften hade snarare att göra med det faktum att tatueringarna utgjorde en tydlig markör för vad man associerade med "klassiskt sjömansliv" – ett alltsedan dessa dagar närmast obligatoriskt inslag i sjöfartsmuseernas repertoar.

En annan slutsats, som är mer specifik i skönjbar i tatueringsmaterialet, är att insamlingen länge var kraftigt objekt- och bild-

inriktad. Det är symptomatiskt att det enda fältarbete som genomfördes inom ramen för tatueringssamlandet inte primärt syftade till kontextuell förståelse genom deltagande observation och intervjuer, utan först och främst genomfördes som en insamlingsresa. Siktet var med andra ord inställt på tatueringar och tatueringssmiljöer som *föremål*, snarare än att man ville veta mer om de människor som på olika sätt förhöll sig till verksamheten, som kunder eller som tatueringssamlare. Att tatueringar också innehåller eller kan länkas till individuella *berättelser* var en tanke som ännu inte lämnat något större intryck på insamlingsarbetet. Resultatet är att samlingens äldre delar är rik på bilder – i synnerhet i form av tatueringssamlare och fotografier – men fattig på kommentarer från de människor som bar tatueringarna.

Förklaringen kan troligen sökas i det förhållandet att insamlarnas intresse var fixerat på själva bilden och dess semiologi, och inte på tatueringarnas användande och samhällsreliga betydelse. Måhända framstod sådana vardagsnära frågeställningar för sin samtid som triviala medan bildanalysen – att söka en djupare betydelse bakom det avbildade – var mer intellektuellt lockande (jfr Lefebvre 1987:9)? Kanske kan man också ana ett arv från tidigare antropologi och folklivsforskning, där föremål och bilder ofta hade en stark ställning som källmaterial, och där det fanns en hög tilltro till deras förmåga att tala för sig själva. Ett sådant perspektiv måste utan tvekan ha varit tilltalande för ett samlande museum. Eftersom informationen ansågs vara inneboende i själva bilden, och inte i de handlingar eller föreställningar som omgärdade den, innebar det också att källmaterialet utan vidare kunde avlägsnas från sin ursprungliga kontext (jfr Lucas 2010: 233–240). Bilderna/tatueringarna behövde inte ens nödvändigtvis hämtas från hamnkvarten, utan de kunde lika gärna erhållas från andra museer, sjukhus eller polismyndigheter.

Men utöver dessa epistemologiska överväganden beror rimligen också en del av förklaringen till bildmaterialets dominans över berättelserna på själva museimediet. Är det något som kännetecknar ett traditionellt museum är det viljan att visa och bevara det äkta och ”autentiska”. Museet var under 1900-talets första hälft under uppbyggnad (både som institution och rent fysiskt) och i denna process kan inte samlingarnas betydelse nog understrykas. I valet mellan att upprätta mer textbaserade dokumentationer eller en bildbaserad, visuellt gångbar tatueringssamling prioriterade Sjöhistoriska museet det sistnämnda alternativet.

Detta var en strategi som var helt i linje med dåtidens museiväsende. Runt om i hela västvärlden befann sig museisektorn i ett kraftigt expansivt skede, ibland kallat ”the golden age of museum building”. Att ha samlingar var en viktig del i förverkligandet av sig själva, och alla museer som begåvats med ett eget hus såg som sin främsta uppgift att visa sina samlingar. Medan den samtida antropologin, och något senare även den svenska folklivsforskningen, började släppa det tidigare fokuset på bilder och föremål som kulturella representationer – till förmån för tanken att människans andliga, kulturella och sociala liv inte främst uttrycks genom materiell kultur, utan genom handlingar och deras bakomliggande livsvärldar (Lucas 2010: 233–240) – fastnade museerna i arbetet med att bygga och systematisera sina växande samlingar (Conn 2010:22).

Om man nu ska jämföra denna första och aktiva fas av tatueringssamling med dess andra tydliga peak, det vill säga senare års tatueringssamlande, konstaterar man snabbt att såväl drivkrafter som metoder har ändrats under tidens gång. 2011–2013 motiverades nyinsamlingen inte längre av oro över tatueringarnas förbådade försvinnande. Tvärtom bottnade engagemanget snarare i deras stora popularitet och vida utbredning. En annan

skillnad är att upprinnelsen till samlandet den här gången var direkt relaterad till en specifik utställningsproduktion.

Frågeställningarna och de därmed relaterade insamlingsstrategierna hade också förändrats. I motsats till den tidigare tonvikten på bildmaterial, låg den senaste insamlingsfasens intressefokus inte i första hand på själva bilderna, utan snarare på deras bärare. Ambitionen var att låta sjömännen själva komma till tals. Museet vände sig direkt till *old school-tatueringens* utövare och efterfrågade deras personliga berättelser.

I arbetet med att skapa det nya kunskapsunderlaget blev i synnerhet intervjumetoden viktig. Insamlingen kantrade över mot dokumentation, och förhållandevis få föremål samlades in. Det är också värt att betona att de nyförvärv som ändå gjordes inte i första hand tillkom på initiativ av museets egna föremålsintendenter. I själva verket var alla poster som accederades i praktiken rekvisita förvärvade till utställningen *Tro, hopp och kärlek* eller, i ett fall, donerat av en besökare. Sådan ”passiv insamling” innebar förstas att urvalet var kraftigt begränsat.

Det är också värt att påpeka att alla objekt som samlades in under 2013 tydligt skiljer ut sig från de tidigare föremålen i tatueringssamlingen. Med undantag för reklamlappen kom samtliga föremål från de delar av utställningen som handlade om hur tatueringens bildspråk slagit igenom i ett bredare socialt och kommersiellt sammanhang. Istället för att bygga ut den befintliga samlingen av tatueringsförlagor och redskap med nyare dito, vidgades den istället till att också omfatta barnprodukter, mode och kosmetiska produkter samt homoerotisk konst. Med tanke på de traditionella fokusområdena för ett sjöfartsmuseum, kan dessa exempel på hur tatueringens visuella kultur spritts utanför sjömannens krets anses vara lite *off topic*. Samtidigt kan dessa uttryck för hur samtidens tatueringsvurm materialiserar sig vara relevanta för såväl en

framtida som nutida publik, och bidra till intresset för en nästan 100-årig museisamling. Att uppmärksamma historiska referenser korresponderar dessutom väl med dagens historievetenskaper, som ju långt ifrån bara ägnar sig åt studiet av forna tider, utan också intresserar sig för hur det förflutna återbrukas och omförhandlas i dagens samhälle.

När det gäller själva urvalsförfarandet kan man också konstatera att Sjöhistoriska museets senaste tatueringssamling är helt i linje med allmän museipraxis (jfr Linderoth 2013:62–36). De flesta museer har idag samlingspolicier och mer eller mindre uttalade riktlinjer för insamlingen, men långt ifrån alla har mer konkreta insamlingsplaner eller övergripande forskningsprogram som kan ligga till grund för hur man riktar och utvecklar sina samlingar. Utgångspunkten att samla *för framtiden* har tonats ned till förmån för viljan att verka för sin samtid och – med ”lyhördhet” och ”demokratiska kulturarv” som honnörsord och ledstjärnor – delta i aktuella samhällsprocesser (Silvén 2007:4).

En annan genomgående trend, som är märkbar både i exemplet med Sjöhistoriska museets tatueringssamling och inom museisektorn i stort, är en allmän nedgång i fråga om föremålsinsamling (Conn 2010). Det är en logisk utveckling för 2000-talets mogna museer, som redan är etablerade som kunskapsinstitutioner och som ofta har fulla magasin. Det är också helt i linje med riktningen inom det svenska museinätverket för samtidsinriktad dokumentation och insamling, Samdok. Under de dryga 30 år som nätverket varit verksamt har dess målsättning utvecklats från att samla artefakter till att istället övergå till andra dokumentationsformer, som man underförstått också menar är bättre lämpade för att komma nära samtidsmänniskan (Silvén 2007: 4). ”It started as an organization for cooperation in collecting present-day *artefacts* and continued with documenting present-day *life*” (Fägerborg 2008:15).

Tvärtemot vad man kanske skulle kunna tro är det inte ovanligt att museiarbetare ger uttryck för uppfattningen att fokusområdena *föremål* och *människor* befinner sig i något slags motsatsförhållande till varandra. Man tycks göra gällande att föremålen står i vägen och skymmer sikten för människan (Olsen 2010). Även om ett spirande intresse för museianknuten föremålsforskning kan skönjas sedan mitten av 1990-talet (se Svensson 2005:7 för diskussion), har man likväl haft svårt att frigöra sig från ett antropocentriskt förhållningssätt. I de fall det materiella haft en till synes framskjuten roll i samtidsinsamlingen, till exempel i Samdoks publikation som *Svåra saker* (Silvén och Björklund 2006), har de sällan uppmärksammats i egenskap av självständiga aktörer, utan reducerats till *representanter* för mänskliga perspektiv och erfarenheter.

Denna skepsis gentemot föremål handlar troligen till stor del om avståndstagande från tidigare generationers empirityngda och (förment) knappologiska forsknings-, samlings- och utställningsverksamhet. Men att som humanist fokusera på föremål behöver inte alls betyda att man hemfaller åt oreflekterade, naiva eller traditionella praktiker, där man alldeles tappat bort fokuset på människan (Burström 2012). Däremot kan man konstatera att museerna på denna punkt återigen tycks befinna sig i otakt med forskningen. Medan humanvetenskapen upplever ett nyvaknat och teoretiskt utvecklat intresse för materiell kultur, ”den materiella vändningen” (Coole och Frost 2010; Domanska 2006; Kanppet och Malafouris 2008; Olsen 2010; Wolfe 2010), har åtminstone samtidsinsamlingen gjort en närmast omvänd resa.

Tre fotodokumentationer

Utifrån den övergripande genomgången av tatueringssamlandets historia vid Sjöhistoriska museet framgår att de föremål som på senare år samlats in inte bara är av ett yngre

datum, utan också av en annan karaktär än de tidigare. Dessutom har en tydlig rörelse från föremålsinsamling mot text- och bildbaserad dokumentation kunnat urskiljas. Men om man uppehåller sig vid just dokumentationerna, och jämför samma slags dokument över tid, går det då att urskilja något i materialet som kan belysa museets egen resa? Kan man använda foton för att få en inblick i vad som hände på andra sidan sökaren?

Nu är det ju ett välkänt faktum inom humaniora att det inte finns något sådant som en objektiv dokumentation. Vad gäller tatueringsmaterialet framgår detta kanske allra tydligast i de studiofotodokumentationer som Sjöhistoriska museet låtit genomföra. Museets blick på sjömännen lyser tydligt igenom i bilderna. Jämför man dem över tid, visar det sig att tre olika sätt att porträttera sjömän och deras tatueringar är klart urskiljbara. Denna slags visuella kultur har med andra ord en egen historia att berätta.

Vid det första fototillfället, i mitten av 1930-talet, poserade männen helt nakna (fig. 4). De avbildades i trekvartsfigur, bakifrån och framifrån. Fotoprogrammet omfattade 1–3 bilder av varje deltagare, och praktiskt taget inga närbilder av tatueringarna. Eftersom bilderna togs på ganska stort avstånd är flera av tatueringsmotiven i själva verket knappt synliga. Däremot kompletterades fotografierna med några kortfattade fakta om dels den avbildade personens, dels tatueringarnas ursprung. Endast undantagsvis nedtecknades någon personlig kommentar från sjömännen ifråga.

Det är slående hur lika dessa bilder är de som under perioden togs på häkten och andra tvångsinrättningar (med den skillnaden att de män som dokumenterats av museet tilläts skyla sina könsorgan med händerna). Den samtida svenska vetenskapen var ju vid denna tid internationellt känd för sina idoga försök att kategorisera vad som uppfattades som mentala och fysiska egenskaper hos olika

Fig. 4 Karakteristiska exempel på hur tatuerade sjömän fotodokumenterats vid tre olika tillfällen under Sjöhistoriska museets historia av tatueringssamlande. I bilderna återspeglas museets blick på sjömannen och olika intressen för tatueringar. © Sjöhistoriska museet/Anneli Karlsson, Stockholm.

befolkningselement. De decennier som föregick bildandet av tatueringssamlingen hade ett antal välbesökta utställningar, vetenskapliga artiklar och undersökningar på temat ”svenska folk- och rastyper” presenterats. Dessa satte en slags standard för hur man fotodokumenterade människor och därigenom stöpte om dem till vetenskapligt material. I denna diskurs ingick också att värdera materialet och peka ut ”föredömliga och sunda” respektive ”degenererade” människor och socialgrupper (Hagerman 2011).

Sjöhistoriska museets sätt att porträttera sjömän var säkerligen inspirerad av den slags visuella kultur som var förhärskande i dåtidens vetenskapssamhälle, när det gällde att producera vetenskaplig fotodokumentation. Bildserien är ett exempel på dåtidens strävan att systematisera, etikettera och kategorisera en komplex verklighet. Men man får för den sakens skull inte avfärda den som en tom uttrycksform. I avsaknaden av detaljer och likriktandet av de avporträtterade männen kan

man också utläsa något av den dokumenterandes syn på de dokumenterade.

Det som slår en när man tittar på dessa mäns kroppsspråk och sättet de är avporträtterade på, är att tatueringarna verkar ha använts som den urskiljande faktorn för att identifiera ”typiska sjömän” (att jämföra med liknande grupper och karaktärer inom rasbiologidiskursen som till exempel ”nordisk fiskare” eller ”lösdrivare”). Deltagarna har ställts upp för att tillsammans framkalla en stereotyp. De enskilda sjömännen var alltså inte främst intressanta som *individer* utan framför allt som *exempel* på sin sort.

Den andra stora fotodokumentationen i studio genomfördes i mars 1945 (vid det laget hade museet anställt egna fotografer). Denna gång var männen inte helt nakna, utan poserade med bar överkropp. I bjärt kontrast till de tidigare fotografierna var dokumentationen nu till övervägande del inriktad på själva tatueringarna och deras figurativa sida. Detta resulterade i ett stort antal närbilder

av tatueringarna, men bara ett fåtal hel- eller halvfigursporträtt av sjömännen själva. De flesta männen lämnade faktiskt studion utan att deras ansikte hade fotograferas. Vissa grundläggande anteckningar fogades till fotomaterialet, men den här gången var de än mer kortfattade.

I det här materialet kan man snabbt konstatera att de avporträtterade sjömännen är närmast helt osynliggjorda. Det som fotografen har velat föreviga är de enskilda tatueringarna. Till skillnad mot det tidigare dokumentations-tillfället, då själva *förekomsten* av tatueringar var det betydelsefulla, har intressefokus uppenbarligen svängt till själva bilderna. Man skulle alltså kunna säga att om den första dokumentationen såg till att fånga ”den tatuerade människan” var nästa dokumentationstillfälle inriktat mot ”tatueringarnas bildvärld”.

Från att ha blivit identifierade med utgångspunkt från sina tatueringar alierades nu istället sjömännen från sin egen kroppskonst. Eftersom museiintendenterna frikopplade tatueringarna från deras bärare, utifrån tanken om bilderna som ett sorts källmaterial till sjömanskulturen, skapades också en ny slags distans mellan forskaren och dem som han studerade. Bilderna ger uttryck för en annan slags ”vetenskaplig” blick, där det tidigare kulturvetenskapliga intresset för folk och socialgrupper börjat ersättas av ett mer naturvetenskapligt, ”objektivt” intresse för hårda fakta.

Den tredje årsringen i den fotografiska studiodokumentationen utfördes för att fungera som kunskapsunderlag och illustrationer till utställningen *Tro, hopp och kärlek* år 2012. I kontrast till de tidigare fåordiga dokumentationerna var fotodokumentationen denna gång snarast ett appendix till djupintervjuerna. Bildernas primära användningsområde var att komplettera de muntliga berättelserna och att personifiera moderna sjömän i utställningen.

Detta bildmaterial representerar ett tredje slags genomförande. I linje med utställning-

ens genusperspektiv och normkritiska anslag hade utställningsteamet lagt sig vinn om att inte tradera den gamla arketypen om den tatuerade *sjömannen*. Trots det faktum att tatueryrket, liksom sjömansyrket, fortfarande är mansdominerat, beslöts att dokumentationen skulle omfatta lika många berättelser från kvinnor som från män. Utöver tatuerade sjömän skulle dokumentationen också omfatta en sjöman som valt att inte tatuera sig, tatuere verksamma inom old school-stilen samt en person som valt att skaffa sjömanstateringar utan att för den skull vara sjöman. Denna gång var informanterna alla klädda i linnen och deras poser var jämförelsevis spontana och naturliga. Genomförandet följde inget fastställt mönster, men flertalet av porträtten är tagna i halvfigur. Som komplement till dessa bilder togs även närbilder på vissa av tatueringarna. Den idémässiga utgångspunkten var att porträttera sjömännen som individer, och att spegla tatuering som ett mångfacetterat fenomen.

Utan att ha samma klagörande tidsmässiga distans till denna dokumentation som till de två övriga kan man i alla fall konstatera att den är helt i linje med det nutida museiklimatet. Museisektorns uppdragsgivare har ökade förväntningar på att museerna i ökad omfattning ska verka för att spegla dagens pluralistiska samhällen. Det finns en vilja att mobilisera museiinstitutionerna i arbetet för jämställdhet och att motverka fördomar (Sandel 2007: x). Den idémässiga överbyggnaden för dokumentationen korresponderar även väl med modern humanistisk forskning, där genus- liksom intersektionalitetsperspektiven har etablerat sig som välanvända och framgångsrika tankeverktyg.

När samtidsdokumentationen blivit historia

Under de senaste århundradena har de kulturhistoriska museernas roll förändrats. De har fungerat som institutioner för bevarande, som skattkammare och som magasin och

utställningslokaler för samlingarna. I kraft av sig själva har de velat förändra, upplysa, fostra och underhålla sin samtid. Men museer förändrar inte bara samhället runt omkring dem, påverkan går också åt andra hållet. Museerna både förändrar och förändras (Knell, MacLeod & Watson 2007).

De senaste decennierna har denna rörelse fått en tydlig riktning, där det går att notera en påtaglig omställning av museernas samhällsroll och uppgift. Man kan säga att tyngdpunkten har förskjutits från samlingarna till besökarna. Under denna "second museum age" (Philips 2005), har museernas verksamhet fått mer sociala förtecken, och inriktats mer mot dialog, samverkan och möten. Idén om objektivitet har ifrågasatts och det tidigare lärdomsbemängda (och ibland mästrande) tilltalet har alltmer ersatts med öppna frågor, interaktivitet och mångstämmighet (Alivizatos 2012: 17, 49).

Men det faktum att museerna har tagit klivet ut i samhället och blivit mer publika behöver inte innebära att samlingarna och samlandet har spelat ut sin roll. Parallellt med museernas nyorientering har humanvetenskaperna utvecklat nya perspektiv på materiell kultur (Hicks 2010: 75–79; Latour 2007; Olsen 2010; Pétursdóttir 2012), och inom museologin har man börjat ändra syn på samlingarna. I stället för att tillskriva dem en passiv roll, menar man att samlingarna också verkar tillbaka, och har en strukturerande effekt på samlare, utställningar och museets egen orientering (Svanberg 2009:9–11). Relationerna mellan samlingar, praktiker och ideologier är med andra ord sammanflätade och påverkar alla varandra. Detta innebär att samlingarna har en medskapande roll även i mer sociala eller idéburna processer.

Att ärva och utveckla en befintlig samling är förknippat med såväl fördelar som svårigheter och utmaningar. En sådan risk är att vården och förvaltandet av de tidigare generationernas samlingar upplevs som så tungt

att samtidens intressen i fråga om insamling får stå tillbaka (Beckman 1993:36–39). Arvet blir då en börda istället för en tillgång. Bland nackdelarna finns också risken att fastna i gamla hjulspår när det gäller val av ämne och metoder för det fortsatta insamlings- och kunskapsarbetet (Reinvelt 2008, Svanberg 2009). Man är i viss mån begränsad av tidigare beslut, prioriteringar och förfaranden som kanske inte längre är relevanta eller till och med krockar med dagens behov.

Ett bra vapen i kampen mot att undvika sådana tematiska och metodologiska inlåsningar är ett medvetet reflexivt förhållningssätt till den egna museala praktiken. Att fördjupa sig i processerna för insamling och nysta upp vilka olika metoder, attityder och prioriteringar som präglat den tidigare samtidsutforskningen är därmed en uppgift som har bäring på framtiden lika mycket som på historien. Det som ibland kallas för "samlingsarkeologi", att gräva upp en samlings förflutna (Svanberg 2009), kan i det avseendet vara en väg framåt.

Det finns förstås också andra fördelar med äldre samlingar. Med en lång och kontinuerlig insamlingshistoria inom ett och samma intresseområde är det (åtminstone vad gäller samtidsdokumentation) möjligt att hålla kontakten med en slags "forskningsstation". Det regelbundna återvändandet gör det enklare att följa upp utvecklingen inom området, samtidigt som man bär med sig en viss grundförståelse om tidigare förhållanden. Det längre tidsperspektivet kan leda till nya insikter, som inte varit greppbara från en snävare tidshorisont. Dessutom kan den nya informationen som vinnas om aktuella förhållanden öka förståelsen för de äldre befintliga samlingarna och göra dem mer intressanta för samtiden. Genom att foga en ny samtidsdokumentation till en gammal kan därför båda bli värdefullare (Garnert 2008:72). Sammantaget kan sägas att det ligger i såväl forskningens som publikens intresse att de gamla samlingarna regelbundet byggs ut och förnyras, men att detta givetvis

måste ske på ett reflekterat och självständigt sätt: i dialog med forskning, publik och de egna traditionerna.

Under de senaste årens arbete med Sjöhistoriska museets tatueringssamling har bindningarna mellan då och nu varit tydligt kännbara vid flera tillfällen. Inte minst var detta fallet under arbetet med utställningen *Tro, hopp och kärlek*. En genomgående problematik för utställningsteamet var hur man skulle kunna använda sig av de gamla tatueringssamlingarna utan att reproducera och förstärka den fördomsfulla syn på ”tatuerade sjömän” som materialet i sig självt hotade att kommunicera.

Lösningen på detta dilemma blev att närma sig ämnet sjömanstatueringar med en ny uppsättning av frågor samtidigt som utställningen också utformades för att i viss mån kunna reflektera samlingens historia. Utifrån denna strategi vanns en bättre förståelse för både nutida förhållanden och äldre förhållanden, men också för hur den egna samlingen behövde utvecklas. Inriktningen mot genus avtäckte nya, tidigare ouppmärksammade kvalitéer i det gamla materialet (på de dokumenterade männens kroppar fanns exempelvis belägg för tidiga kvinnliga tatueringar) och var i mångt och mycket styrande för vad som skulle visas i utställningen. Genomgången av samlingens avlagringar och ”biografi” var på många punkter också vägledande för såväl insamling som utställning. Insikten om att den äldsta fotosamlingen inte avbildade tatueringar var till exempel avgörande för huruvida dessa skulle ställas ut, vilket i sin tur påverkade hur de nya porträtten skulle utformas och visas. Härigenom blev det tydligt hur äldre och nyare versioner av samma samling inte bara befann sig under samma museitak, utan att de faktiskt också var indragna i en pågående dialog med varandra. Om hundra år är det fullt möjligt att det finns museiintendenter som fortsätter att bygga ut Sjöhistoriska museets tatueringssamling. Det är en både lite skrämmande och

hoppningivande tanke att vi idag inte har en aning om vilka föremål och frågeställningar som då kommer att vara aktuella.

Mirja Arnshav, forskningsordnare
Sjöhistoriska museet, Stockholm

Noter

- 1 Sjöhistoriska museets Acta- och ritningsarkiv, F5A:29A, Tatueringssamling år 1992, utställningsdokumentation från Sjöhistoriska museet. Statens sjöhistoriska museer 1964–2001.

Litteratur

- Agerberg, Mattias (in prep.): Sjömansyrket i den svenska handelsflottan under övergången från segel- till ångbåtsfart. I: Leos Müller och Tomas Nilson (red.) *Landet mellan Östersjön och Västerhavet*. Lund: Studentlitteratur.
- Alivizatou, Marilena 2012: *Intangible Heritage and the Museum: New Perspectives on Cultural Preservation*. Walnut Creek, California: Left Coast Press.
- Aubert, Vilhelm och Arner, Oddvar 1959: On the Social Structure of the Ship. *Acta Sociologica* nr 4.
- Beckman, Svante 1993: Oreda i fornsvängen. I: Anselm, Jonas (red.): *Modernisering och kulturav*. Stockholm/Stehag: Brutus Östlings Bokförlag Symposion.
- Björklund, Anders 1988: I fältet. Maritim etnologi och fältforskning. I: Björklund, Anders (red.): *Sjöhistoriska museet 50 år*. Stockholm: Föreningen Sveriges Sjöfartsmuseum i Stockholm.
- Blackburn, Mark 1999: *Tattoos from paradise: Traditional Polynesian Patterns*. Atglen Pennsylvania: Schiffer Publishing.
- Braunberger, Christine 2000: Sutures of Ink: National (Dis)Identification and the Seaman's Tattoo. *Genders* nr 31.
- Burström, Mats 2012: If we are quiet, will things cry out? *Current Swedish Archaeology* vol. 20.
- Caplan, Jane 2000: National Tattooing: Traditions of Tattooing in Nineteenth-Century Europe. I: Caplan, Jane (red.): *Written on the Body: The Tattoo in European and American History*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Cole, Anna 2013: *I have looked Upon the Faces of these Strange People... An Exploration of Some Carte de Visites from the 19th Century Depicting New Zealand Maori*. Royal Museums Greenwich. Web.

- Coole, Diana och Frost, Samantha 2010: *New Materialisms: Ontology, Agency, and Politics*. Durham: Duke University Press.
- Conn, Steven 2010: *Do Museums Still Need Objects?* Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Domanska, Ewa 2006: The return to things. *Archaeologia Polona* vol. 44.
- Earle, Augustus 1827: *A Narrative of a Nine Months' Residence in New Zealand in 1827*. Web. 2013.
- Evison, Harry 1993: *Te Wai Pounamu the Greenstone Island: A History of the Southern Maori during the European Colonization of New Zealand*. Wellington: Aoraki Press.
- Fahlander, Fredrik 2012: Articulating Hybridity: Structuring Situations and Indexical Events in North-European Rock Art. I: Myrberg, Nanouschka och Fahlander Fredrik (red.): *Matters of Scale: Processes and Courses of Events in the Past and the Present*. Stockholm: Stockholm University.
- Fägerborg, Eva 2008: The Swedish Samdok Network. I: Fägerborg, Eva och von Unge, Elin (red.): *Connecting Collecting*. Stockholm: Samdok/Nordiska museet.
- Garnert, Jan 2008: When old collections are renewed. Exploring cultural meanings of radio receivers and satellite dishes. I: Fägerborg, Eva och von Unge, Elin (red.): *Connecting Collecting*. Stockholm: Samdok/Nordiska museet.
- Gilbert, Steve 2000: *A Tattoo History Source Book: An Anthology of Historical Records of Tattooing throughout the World*. New York: Juno Books.
- Grundberg, Jonas 2000: *Kulturarvsförvaltningens samhällsuppdrag. En introduktion till kulturarvsförvaltningens teori och praktik*. Göteborg: Göteborgs universitet.
- Gustafsson Reinius, Lotten 2009: Sensing through white gloves. On Congolese objects in Swedish Collections. *The Senses & Society* nr 3.
- Gustafsson Reinius, Lotten 2011: Exhibiting Congo in Stockholm. I: Knell, Simon et al. (red.): *National Museums: New Studies From Around the World*. Abingdon: Routledge.
- Hagerman, Maja 2011: *Det rena landet: om konsten att uppfinna sina förfäder*. Stockholm: Norstedts.
- Hallén, Per, Taro Lennerfors, Thomas & Müller, Leos (in prep.): *Landet mellan Östersjön och Västerhavet*. Lund: Studentlitteratur.
- Hicks, Dan 2010: The Material-Cultural Turn: Events and Effect. I: Dan Hicks och Mary Beaudry (red.): *The Oxford Handbook of Material Culture Studies*. Oxford: Oxford University Press.
- Humbla, Philibert 1928: Om tatuering i våra dagars Sverige. *Fataburen* vol. 8.
- Kajiser, Ingrid 2005: *Kvinnliga sjömän – finns dom?* Karlskrona: Statens maritima museer.
- King, Michael 1996: *Maori. A Photographic and Social History*. Auckland: Reed.
- Kanppet, Carl och Malafouris, Lambros (red.) 2008: *Material Agency: Towards a Non-Anthropocentric Approach*. New York: Springer.
- Knell, Simon, MacLeod, Suzanne och Watson, Scheila (red.) 2007: *Museum Revolutions. How museums change and are changed*. London & New York: Routledge.
- Latour, Bruno 1993: *We Have Never Been Modern*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Latour, Bruno 2007: *Reassembling the Social: An Introduction to Actor- Network- Theory*. Oxford: Oxford University Press.
- Lefebvre, Henri 1987: The Everyday and Everydayness. *Everyday Life. Yale French Studies* nr 73.
- Linderoth, Andreas 2013: Ways of working with museum ships. The Swedish Naval Museum. I: Domzal, Robert (red.): *The Future of Baltic Museum Ships. 1st Baltic Sea Maritime Museums Seminar*. Gdansk: Centralne Muzuem Morskie.
- Lombroso, Cesare 2006: *Criminal Man*. Durham: Duke University Press.
- Loos, Alfred 1998: *Ornament and Crime*. River Side, California: Ariadne Press.
- Lucas, Gavin 2010: Fieldwork and Collecting. I: Hicks, Dan och Beaudry, Mary (red.): *The Oxford Handbook of Material Culture Studies*. Oxford: Oxford University Press.
- Olsen, Bjørnar 2010: *In Defense of Things: Archaeology and the Ontology of Objects*. Lanham: Altamira Press.
- Parry, Albert 1933: *Tattoo: Secrets of a Strange Art as Practiced among the Natives of the United States*. New York: Simon and Schuster.
- Pétursdóttir, Þóra 2012: Small Things Forgotten Now Included, or What Else Do Things Deserve? *Journal of Historical Archaeology* nr 3.
- Philips, Ruth 2005: Replacing Objects: Historical Practices for the Second Museum Age. *The Canadian Historical Review* nr 1.
- Reinvelt, Riina 2008: The collections of the National Museum and stereotypes. I: Fägerborg, Eva och von

- Dunge, Elin (red.): *Connecting Collecting*. Stockholm: Samdok/Nordiska museet.
- Robley, Horatio Gordon 1998: *Moko; or, Maori Tattooing*. Middlesex: Senate Press.
- Rådberg, Johan 1997: *Drömmen om atlantångaren: utopier och myter i 1900-talets stadsbebyggelse*. Stockholm: Atlantis.
- Rådberg, Johan 1998: *Atlantångaren och den moderna staden – maskinmetaforen som ledbild i stadsbygandet*. I: Pettersson Rickard och Sörlin, Sverker (red.): *Miljön och det förflutna – landskap, minnen, värden*. Umeå: Umeå universitet.
- Sandell, Richard 2007: *Museums, Prejudice and the Reframing of Difference*. London: Routledge.
- Science Museum 2013: *Brought to Life: Exploring the History of Medicine*. Web.
- Silvén, Eva 2007: *Reflecting Collecting. Connecting Collecting: 30 Years of Samdok. Samtid och museer nr 2*. Stockholm: Nordiska museet/Samdok.
- Silvén, Eva & Björklund, Anders 2006: *Svåra saker. Ting och berättelser som upprör och berör*. Stockholm: Nordiska museet/Samdok.
- Smith, Laurajane 2009: *Uses of heritage*. London & New York: Routledge.
- Svanberg, Fredrik 2009: *Museer och samlande*. Stockholm: Statens historiska museum.
- Svensson, Birgitta 1998: *Tatuering. Ett sinnligt äventyr*. Stockholm: Nordiska museets förlag.
- Svensson, Birgitta (red.) 2005: *Föremål för forskning. Trettio forskare om det kulturhistoriska museimaterialets möjligheter*. Stockholm: Nordiska museet.
- Webe, Gösta 1988: *Föreningen Sveriges Sjöfartsmuseum 75 år*. I: Björklund, Anders (red.): *Sjöhistoriska museet 50 år*. Stockholm: Föreningen Sveriges Sjöfartsmuseum i Stockholm.
- Wolfe, Cary 2010: *What is posthumanism?* Minnesota: University of Minnesota Press.

SUMMARY

100 Years of Contemporary Collecting

Revisiting the Collection of Sailor Tattoos at the Maritime Museum in Stockholm

Tattoos have been closely associated with Swedish sailors for at least 100 years – almost as long as the Maritime Museum in Stockholm has been engaged in tattoo collecting. During this period of time, there has been a dramatic shift in the motives and strategies underpinning the collection. The museum has turned away from a concern with the unusual to the popular, from objects and images to stories and from the archetypal to the unique. Summarizing the procedures and the results of tattoo collecting during the whole era, it appears that several mindsets, if not paradigms, have been in force. Also it is found that collecting and research has not kept in step with each other, and still seem to develop in slightly different directions.

Hence, this paper charts the changing fashions of a “typical” social history museum in exploring the

contemporary. In addition to that, it also sets out to discuss some theoretical approaches to collections. It is argued that a collection can be read and understood as the extended self of a museum, a manifestation of a certain body of knowledge and a materialization of different views and perspectives. However the “new museology” has acknowledged that collections are not just formed by the collectors, but also work the other way around, having a structuring effect on collectors, exhibitions and museum practice. Drawing from this perspective, the paper discusses some of the pros and cons involved in inheriting and developing an existing collection. It is concluded that an “archaeology of collections”, to dig up the past of a single collection, can be a fruitful way of increasing a museum’s self-awareness.

Queera perspektiv på urbanitet, arkitektur, materia, kropp och rörelse

Michelle Göransson

Början

Stockholm: landmassor som reser sig ur vatten, breder ut sig och tecknar strandlinjer. Gatunät tecknade av huskroppar som reser sig mot himlen, som är luften människor andas. Människor rör sig med gatorna, kajerna, de bebor husen. Hus formade av människor, av deras pennor, händer, fotsteg, ord. Kroppar som i sin tur formas av husen de bebor: väggar, golv och tak som manar till rörelser, uppför trappor, längs korridorer, genom dörröppningar. Överallt: vita väggar. Solida, genomsläppliga och bedrägliga skal. Arkitekturen döljer delvis sina funktioner. Knappar, vred och vattenkranar. Väggarna: huden över arkitekturens skelett, vener och artärer. Väggar som dessutom tycks vara uppmaningar till hur vi ska leva, eller inte leva. Jag skriver det redan nu: kroppar skavs mot arkitekturen, skeva kroppar och kroppar som gör motstånd och vägrar vara arkitektoniska citat. Ge dig till tåls, jag kommer att förklara.

Syftet med texten är att diskutera länkarna mellan stad, byggd miljö, materia, kropp, rörelse och sexualitet med hjälp av queer- och posthumanistiska perspektiv. En zappversion, eller en inveckling, av min avhandling *Materialiserade sexualiteter*, där jag undersöker *hur normer framträder, förhandlas och ges hållbarhet* (Göransson 2012). Under de sidor som följer kommer jag alltså, med utgångspunkt i några av avhandlingens viktigaste slutsatser, att resonera om hur byggd miljö, kroppar och rörelser konstruerar och transformerar varandra ömsesidigt. Och jag kommer

att visa att normer, här i synnerhet heteronormer, är centrala för hur kroppar inbegrips i, eller bryts loss från, sin materiella omgivning.

Efter att ha gett en teoretisk introduktion till hur jag förstår forskningsfältet kommer jag framförallt att diskutera två olika teman, dels länkar mellan *sexualitet, stad och rörelse*, dels länkar mellan *sexualitet, samlevnadsnormer kroppar, materia och arkitektur/byggd miljö*. Under rubrikerna *Stadens sexualitet*, *Normerande arkitektur*, *Queerperspektiv på bostadspolitik* och *Hemtam heterosexualitet* kommer jag att göra en analytisk rörelse där jag först betraktar staden ur ett vidare perspektiv, för att därefter röra mig mot frågor om arkitektur, materia, bostadspolitik och upplevelser av hemmahörande.

Empirin, som jag grundar avhandlingens analys på, är insamlad i Stockholm 2008–2010. Materialet består av transkriberade semistrukturerade intervjuer och promenadintervjuer med icke-heterosexuella icke-män.¹ Materialet består därtill av fältanteckningar och fotografier som rör den materiella miljön: det handlar till exempel om arkitektur, platser, skyltar och offentliga utsmyckningar. En tredje materialkategori utgörs av textbaserade källor såsom hemsidor och lagtexter (Göransson 2012). I artikeln har jag tonat ner intervjupersonernas upplevelser och utsagor mer än vad som är fallet i avhandlingen. Istället har jag, som artikelns titel skvallrar om, valt att framförallt rikta sökarmot mot det materiella, mot *urbanitet, byggd miljö, materia, kropp* och *rörelse*. Samtidigt är det viktigt att

ha i åtanke att de olika materialkategorierna är närmast oskiljaktiga; deltagarnas utsagor och rörelser sker hela tiden i relation till, och tillsammans med, den materiella omgivningen. Jag har dessutom i hög grad närmat mig det materiella via deltagarnas utsagor och deras rörelser i staden, en sammanlänkning som möjliggjorts av att jag arbetat med promenadintervjuer som metod (Göransson 2012:37, Kusenbach 2003).

Nämnas bör också att jag i mitt arbetssätt är influerad av filosofen Gilles Deleuze, som menar att det är omöjligt att skilja mellan teori och levtt liv. Genom att skapa nya begrepp – potentiellt upplösande, ibland svårhanterliga, ofta provisoriska och flytande – vill Deleuze utmana vårt tänkande: ”Ju svårare och ju mer utmanande våra begrepp är, desto mer låter de oss förändra och utvidga våra liv” (Colebrook 2010:viii f). Deleuze understryker även, tillsammans med filosofen Félix Guattari, att det inte existerar något sådant som ett neutralt språk; texter kan därför aldrig förstås som avbildningar eller avtryck av världen *därute*. Snarare formar texter rhizom, mer om detta nedan, tillsammans med världen (Deleuze och Guattari 2004:12). Därmed faller idén om att forskare nedtecknar, skriver ihop eller sätter sin forskning på pränt, synsätt som enligt sociologen Laurel Richardson speglar en mekanisk syn på skrivande: ”Styles of writing are neither fixed nor neutral but reflect the historically shifting domination of particular schools or paradigms” (2000:925). Det är mot denna bakgrund jag valt att bryta mot ett mer konventionellt akademiskt skrivsätt, ett skrivsätt som *i sig* kommunicerar något helt annat än det jag vill säga. Jag förmår mig inte att säga en sak i ord och kommunicera en annan i form. Texten är således en materialisering i sig – ett assamblage av olika utsagor, ting, platser, kroppar och teorier – och som sådan är den inte ett avtryck av världen, utan snarare en del av den.

Omgivning inuti

Jag använder ibland ord som ”omgivning” och här vill jag vara övertydlig, ordet omgivning är egentligen missvisande. Influerad av posthumanistiska perspektiv menar jag nämligen att omgivningen aldrig bara omger, utan att den ändå inbegrips i och är inuti kroppar. Gränserna som vanligtvis dras mellan kropp, ting och rum är med andra ord chimärer. Anorlunda uttryckt så betraktar jag det som omöjligt att dra knivskarpa linjer mellan vad som är plats och objekt, arktitektur och föremål, kropp och ting – snarare konstituerar de varandra ömsesidigt, kors och tvärs.

I min avhandling använder jag begreppet *samskapande* för att belysa hur kroppar, rum och ting präglas av ömsesidiga tillblivelser. Men jag visar också hur kroppar kan brytas loss från och börja *skeva* i relation till sin ”omgivning”. Sådana skeenden har med normer att göra. Normer skaver somliga kroppar mer än andra; personer som inte förmår förkroppsliga samhällseliga normer erfar i högre grad än andra normernas existens, som skavsår mot huden. Det kan röra sig om normer i form av ord, blickar och potentiellt våld – men också i form av byggd miljö, stadsplaner, föremål, klädesplagg. Människor som inte förmår förkroppsliga de normer som råder i en viss kontext *särskapas* från sin omgivning, de tillåts inte sjunka in i den miljö de lever i.²

För att belysa de processer genom vilka rum och kroppar samskapas använder jag begreppet *kroppsrums*, som alltså kastar ljus på att kroppar och rum kontinuerligt blir till genom ömsesidig påverkan och transformation. Här kan vi naturligtvis gå till standardexemplet och, vilket tål att upprepas, nämna existensen av två- och endast tvåkånade toaletter och omklädningsrum. Skyltarna som riktar kroppar mot sådana rum skapar och återskapar bilden av att människor måste gå att placera in i endera av två kön (se t.ex. Halberstam 2002, Göransson 2012). Normer materialiseras. De normer jag framförallt kommer att diskutera i

denna artikel är sådana som utgår från genus och (hetero)sexualitet, så kallade heteronormer.³ För att få syn på dessa så har jag iakttagit materialet genom en queerteoretisk lins, som alltså fäster skärpan på hur normativa kön och en förgivettagen (normativ) heterosexualitet kontinuerligt konstrueras.

Posthumanistiska perspektiv

Den teoretiska karta jag här börjat veckla ut, och som förhoppningsvis ska guida er igenom texten, utgör en topografi som genomkorsats av flera andra forskare. Som ni ser: jag är teoretiskt promiskuös, konstant otrogen och mycket eklektisk. De ni kommer att slå följe med genom texten är framförallt Karen Barad (2008), Deleuze och Guattari (2004), Bruno Latour och Michel Callon (1998) samt Sara Ahmed (2006). Den sistnämnda har, med *Queer Phenomenology*, gett mig teoretiska glasögon med vilka jag kunnat iaktta hur somliga kroppar i högre grad än andra tillåts expandera i rummet (Ahmed 2006). Rummet är enligt Ahmed format utifrån specifika kroppar, något som får till följd att dessa kan expandera friktionsfritt. Tänk dig din gamla favoritfåtölj, skriver Ahmed, en fåtölj som tagit form efter din kropp så till den grad att det efter en tid blivit otydligt var din kropp börjar och var möbelen tar vid (2004:148). På samma sätt förhåller det sig med till exempel stadens geografi. Staden, dess byggnader och lägenheter, har formats efter somliga kroppar och samlevnadsformer, vilket innebär att dessa kan äga rum friktionsfritt. Samtidigt formar materian kropparna. Uppmanar dem till att anta specifika former. Skaver dem som vägrar eller inte förmår.

Som ni ser så börjar jag med Ahmed vid handen att problematisera föreställningar om rummet som en neutral yta, där människor fritt och egalitärt kan ta plats. Jag vill emellertid dra tankegångarna ett snäpp längre, vilket jag gör genom att använda mig av Barads begrepp *intra-aktivitet* (2008). Valet av *intra* (som be-

tyder inom) snarare än *inter* (mellan) innebär en betydelseförskjutning bort från avgränsade objekt vars ytor möts och interagerar – till en förståelse som gör gällande att allting utgör delar av världens kontinuerliga tillblivelse. Det finns inga avgränsade storheter, bara fenomen (Barad 2008:133ff). Organen i kroppar intra-agerar med varandra, huden med kroppsvårdande produkter, med luften, klädesplagg, stolar, bord och andra kroppar.

Jag relaterar dessa tankegångar till klassikern *A Thousand Plateaus* där Deleuze och Guattari skriver att allting bildar rhizom med något annat. Getingen blir geting tillsammans med orkidén och växter är delar av rhizom som innefattar ”vinden, djur, människor” (Deleuze och Guattari 2004:3–28 och 2012:93–103). De två filosoferna betonar med andra ord att världen och allt liv består av förbindelser: ”Varje kropp eller föremål är ett resultat av en anslutningsprocess. Människokroppar är således sammansmältningar av genetisk materia, idéer, handlingar och relationer till andra kroppar” (Colebrook 2010:xxvii). Teoretiskt rör jag mig med andra ord bort från ett spårande efter kronologi, rötter och kausalitet: trädet med en stadig rot. Jag följer snarare rhizomets logik, där varje ny växtedel (tänk ingefära) kan bilda utlöpare i nya riktningar och där potential finns för oupphörliga förgreningar, kopplingar, linjer och flyktlinjer. Detta förhållningssätt har även påverkat hur jag förhåller mig till frågor om metod och material. Människors utsagor har lett mig till skyltar, till planritningar och tunnelbanelinjer. Tunnelbanelinjer har lett mig till människor. Ibland skriker väggar, trösklar och toalettskyltar högre än intervjuvar. Och framförallt allt, alla aktörer länkas samman.

Följden av synsättet blir att mänskliga och icke-mänskliga aktörer inte kan betraktas som artskilda. Det materiella har agens, inte i termer av intentionalitet, men likväl en agens som får saker att hända som formar och om-formar kroppar: tennisarmbågar, musarmar,

valkiga händer och könskodade kroppar. Med det som kommit att kallas aktör-nätverksteori (ANT) erbjuder forskare som Callon och Latour en lins varigenom världen kan betraktas som ett nätverk bestående av en rad olika aktörer som kontinuerligt påverkar och definierar varandra ömsesidigt. En viktig aspekt av detta är emellertid att det ibland uppstår uppbromsningar genom vilka aktörer framstår som varaktiga. Sådana stabiliseringar uppkommer då aktörer förmår placera en mångfald av olika relationer och element (som föremål, tänkesätt och sedvanor) i det Callon och Latour benämner *svarta lådor*. Svarta lådor innehåller alltså sådant som förmodas vara naturgivet och bortom granskning (Latour & Callon 1998:13f, 18ff, 35). Som jag ska komma att visa så är tankegångar som dessa användbara för att undersöka hur (hetero)normer skapas och upprätthålls genom just förbindelser.

Stadens sexualitet

Låt mig zooma ut och tillfälligtvis iakttä Stockholm ur ett fågelperspektiv. Först träd och mörkt vatten, därefter broar, gator, lösryckta stugor och sedan: förtätade kluster av byggnader. De sträcker sig uppåt. Båtar utkastade längs kajkanter. Geografin formar hur människor kan röra sig i staden, ta tunnelbanan i vissa riktningar, mellan platser som görs till punkter på tunnelbanekartan, punkter som knyts samman och förs tidsrumsligt⁴ nära varandra. Däremellan: mellanrummen som breder ut sig mellan spårtrafikens och bussarnas linjesträckningar. Det är här jag gör min första analytiska inbromsning.

Människors rörelser bidrar, tillsammans med infrastrukturen, till att sexualiserade geografier formas. Stadens stråk sammanbinder vissa platser och kroppar medan osynliga gränser skapas mellan andra. Dessa blir, med konstvetaren Torsten Weimarcks ord, till ”icke-platser, platser som bara existerar som ett slags visuellt och topografiskt brus” (2008:198). I *Materialiserade sexualiteter*

relaterar jag detta till hur specifika kroppsrum materialiseras genom de nya spårvägar som uppförts i Stockholm. Vi har tvärbanan som sträcker sig från Sickla udde till Alvik, en spårväg som prickar av välbeställda, gentrifierade stadsdelar som Årsta och Gröndal. Här sker ett samskapande av (i hög grad vita, medelklassdefinierade) kroppar, teknik (tvärbanan), en viss typ av byggd miljö (i hög grad bostadsrätter och hyresrätter med hög hyra) och ett visst konsumtionsutbud (heminredningsbutiker, gym och delikatessbutiker snarare än fyndhörnor och förortspizzerior) (Göransson 2012:108ff).

Ett annat exempel jag diskuterar i samma avsnitt av avhandlingen utgörs av den så kallade NK-expressen, det vill säga spårvägen som uppförts mellan Waldemarsudde, med dess konsthall, och Sergels torg. Stråket binder samman platser som dels präglas av människor som förkroppsligar vithet och övre medelklassstillhörighet, dels av turister. I likhet med tvärbanan utgör spårvägen ett exempel på hur tillryggaläggandet av vissa avstånd möjliggörs, hur vissa rörelser förenklas och hur vissa kroppar, ting och platser förs tidsligt närmare varandra. Det är följaktligen inte bara förbindelser utan också gränser som formas. Det hela är politiskt, en rädsla för beröring ges form genom hur samhällen planeras. Samtidigt som välbeställda kroppsrum skapas och befästs av infrastrukturen skapas barriärer gentemot Andra kroppsrum (a.a.). Detta är inget nytt, snarare, skriver sociologen Richard Sennett, finns det paralleller mellan hur judar isolerades i Venedigs getto och hur dagens människor fjärrar sina egna kroppar från upplevelser av skillnad. Sennett menar rentav att rädslan för beröring kommit att accentueras i moderna samhällen (1996:366).

Så, vad har detta med sexualitet att göra? Stadens och dess stråk ser olika ut för olika individer. De icke-hetrosexuella personer jag intervjuat beskriver hur de orienterar sig mot vissa delar av staden och bort från andra,

och av deras utsagor framgår det att sexuella orienteringar utgör samtidiga rumsliga orienteringar. Stadens rum kodas som hetero- eller homosexuella, som queera, böjiga, flatiga eller helt enkelt som farliga. Detta innebär visserligen att det formas icke-heterosexuella eller queera stråk i staden, men sådana stråk kuggar in i den etablerade infrastrukturen. Däremot tas inte dessa individer som utgångspunkt när nya stråk skapas. Om så vore fallet, om de icke-heterosexuella personer jag intervjuat skulle präntas och ges fast form i staden på det sätt jag beskrivit ovan skulle andra rörelser, kroppar, ting och platser föras samman. Kanske skulle en ”skevbana” skapas, mellan noder som Bagarmossen, Hökarängen, Bandhagen, Hägerstensåsen, Aspudden och Hornstull.

När studiens deltagare berättat, och när vi utfört våra promenadintervjuer, så har det med andra ord blivit tydligt att alternativa geografier kontinuerligt formas. Sexualitet är, som nämnts, betydelsebärande för de rörelser, rum och gränser som tar form. Vissa förorter och platser i innerstaden konstrueras, och upplevs, som riskgeografier medan andra snarare görs till fristäder. För att förstå sådana processer är det centralt att se till hur flera maktordningar samverkar. De platser som konstrueras i termer av risk länkas till icke-vita kroppar, till borgerliga kroppar och till arbetarklasskroppar. Samtidigt förhåller det sig inte oavkortat så att medelklassen formas som öppensinnad, snarare differentieras även denna kategori av informanterna; en tolerant och intellektuell medelklass länkas till vissa delar av innerstaden och till specifika närförorter söder om stadskärnan, medan en intolerant medelklass länkas samman med villaförorter norr om staden.

Bilden blir än mer komplex om vi betänker att studiens deltagare själva kommer från skiftande bakgrunder, somliga förkroppsligar vithet, andra inte, somliga kommer från medelklassbakgrund, andra från borgerlig- eller

arbetarklassbakgrund. Genom att länka samman egna erfarenheter och spridda föreställningar om olika människor navigerar personerna i en geografi där de dels strävar efter att känna sig hemma, dels efter att undvika risker som är förenade med att inte förkroppsliga samhällets heteronormer. Detta innebär att informanterna är inbegripna i processer där somliga personer och grupper konstrueras som intoleranta och farliga Andra. Personerna är därmed inbegripna i rasifieringsprocesser, men de mejslar också fram borgerliga personer, småstadsbor och religiösa personer överlag som mindre öppensinnade. Slutligen är det även uppenbart att flera av intervjupersonerna lever med parallella geografier där, för att ge några exempel, arbetslivs-, klass-, religions- eller etnicitets- eller familjegeografien inte nödvändigtvis överlappar den sexualiserade geografien.

Normerande arkitektur

Låt oss zooma in ännu mer och röra oss från gatorna och de vidare rörelserna i staden och passera in i husen. De byggnader som talar tillbaka och som konstituerar gatorna, gator som samtidigt ger namn åt dess byggnader. Människor lever i husen som blir till med gatorna. Att bo *på* gatan ses däremot som ytterst problematiskt. Gatorna tycks vara till för rörelser medan husen konstrueras som privata zoner där *sällskapsarter* (Haraway 2008) som människor, knähundar, burfåglar och huskatter, förväntas finna vila och trygghet. Samtidigt definieras byggnader utifrån gatunamnen. Stadsmänniskor blir mästare i gatunamn, blir urbana genom att tillägna sig en gatunamnsdefinierad geografi. Gatorna görs dessutom till bärare av materialiserade minnen, de präntas med föreställningar och de besjålas. Människor blir till tillsammans med sina gator, eller inte. Det hela handlar förstås i hög grad om mentala geografier: fina och fula gator, gatubarn (någon annanstans, givetvis), gatukonst, gathus. Människor kan promenera,

rulla, röra sig eller flanera längs stadens gator. Att gå på *gatan* betraktas däremot inte som speciellt lämpligt.

Låt oss gå in i någon av byggnaderna. Om vi befinner oss i en förort är porten allt som oftast olåst. I innerstaden krävs vanligen en portkod för att välkomnas in i trapphuset, även om syftet förmodligen snarast är att hålla gatan ute än att välkomna legitima besökare och boende. Om du har ett lägenhetskontrakt har du eventuellt en elektronisk bricka. Antalet brickor per lägenhet är begränsat, ofta till tre (berättar en av mina informanter som bor hos allmännyttiga Stockholmshem), där de olika brickorna ger tillträde till olika delar av fastigheten. Ibland kallas en eller två av brickorna ”barnbrickor” och dessa tillåter inte passage till grovsoprum och tvättstuga. Det begränsade antalet brickor innebär en reglering, inte bara av hur många, utan också av *hur* lägenheterna ifråga ska bebos. Brickorna har agens, de skapar en friktionsfri tillvaro för vissa kroppar och samlevadsformer, medan de bromsar upp andras expansion i rummet, dessa särskapas. Endast två vuxna förmodas leva tillsammans och ha behov av tillträde till bostadens olika funktioner, medan övriga boende förväntas vara personernas barn; personer som inte förväntas besöka miljöstugor och tvätta kläder.

Människors mentala geografier är med andra ord viktiga för hur platser upplevs, men lika viktig är den materiella omgivningen i sig. Elektroniska brickor, koder och nycklar släpper in människor, somliga människor, i trapphus. Vissa av byggnaderna har hiss, andra har trappor som kräver funktionsfullkomliga ben för att nå till lägenheterna som staplats på varandra.

Ett tydligt exempel på att byggd miljö materialiserar specifika budskap och värderingar återfinns i Sveriges folkhemsbyggnation, där det som skulle vara ett gott boende om alla i själva verket formades efter en viss typ av kroppar och samlevnadsformer. Tidens plan-

lösningar både skapade och möjliggjorde vissa rörelser. De genomplanerade köken minskade till exempel antalet steg husmodern behövde ta mellan spis, diskho och kylskåp, samtidigt som stereotypa föreställningar om genus och familjeformer skrevs in i miljöerna. En bestämd samlevnadsform samskapades således med byggnationen. Resultatet har blivit att kroppar som inte följer mönstren också fortsättningsvis kommit att materialiseras som avvikande i mötet med rum som formats efter andra existenser och behov (Göransson 2012). När etnologen Jonas Frykman skriver att den mänskliga kroppen byggdes in i den arkitektoniska funktionalismens miljöer, så bör vi med andra ord vara uppmärksamma på att det är en specifik kropp som präntas i väggarna. Som Frykman själv skriver konstruerades alltifrån kläder till byggnadsdetaljer utifrån föreställningar om normalitet. Funktionalismens framgångar i landet åskådliggör enligt Frykman ”hur den materiella kulturen kom att på en gång härma kroppen och normalisera den”. Köksinredningar, bostäder och möbler blir enligt ett sådant tänkande till ”kroppsliga citat”, ett konstaterande som pekar på den nära korrelationen mellan människor och deras omvärld (1993:195ff). Den kropp som blir påtaglig i tidens byggda miljö är således familjekroppen. Med ett Ahmedinfluerat perspektiv (2006) kan vi därför tillägga att de kroppar som sträcks ut av den arkitektoniska funktionalismen både är bekönade och förväntas leva enligt vissa mönster. Jag vill också betona att de kroppsliga citat Frykman talar om även går i andra riktningen, det vill säga att ting och rum citeras i kroppar.

Även idag görs normer hållbara genom planläggningen av bostäder, ett faktum som bör relateras till att byggsektorn omgärdas av en rad föreskrifter och allmänna råd. I Boverkets regelsamling kan vi till exempel läsa att bostäder som är större än 55 kvadratmeter ”ska utformas med hänsyn till det antal personer som de är avsedda för. De ska dock

alltid ha plats för en parsäng i minst ett rum eller en avskiljbar del av ett rum för sömn och vila”. Detta medan bostäder om högst 55 kvadratmeter inte behöver ha ”plats för en parsäng” (Boverket 2012:103). Exemplet avslöjar att bostadens storlek inte bara kopplas till ett förväntat antal boende, utan också till ett förväntat sätt att leva tillsammans. Närvaron av parsängen, och därmed också kärleksparet, byggs in i den större bostadens arkitektur. Parsängen och dess kroppar görs till det mått utifrån vilket väggarna vecklar ut sig. Mindre bostäder anses däremot inte behöva utrymme för en parsäng, vilket även detta pekar på hur arkitekturen bidrar till att materialisera specifika kroppar, samlevnadsformer och rörelser.

Exemplet kastar ljus över att byggsektorn är strikt reglerad av lagar, rekommendationer och praxis, något som gör branschen ”extremt normaliserad”, för att tala med teknik- och vetenskapshistorikern Isabelle Dussauge och byggnadsingenjören Davy Prieur (2004:163). Teknik och (byggnads)konstruktioner betraktas som neutrala och därmed som möjliga att tillämpa på samtliga människor. Men, skriver de två författarna, normerna har ett ursprung hos personer som kommer från en specifik bakgrund och bär på specifika värderingar: ”Bakom såväl lagstiftningen som byggherrens önskemål står människor som tror sig veta vad de boende kommer att ha för behov.” Bland annat tillhör barnsäkerhetsutrustning standard i nyproducerade lägenheter, något som ”bekräftar den normala användaren i att dennes livsstil är den rätta”, samtidigt som en utsida av avvikande användare skapas. De sistnämnda kommer att hejdas i sin expansion så snart de tvingas göra den där extra knixen som krävs för att öppna barnsäkra skåp, dörrar och fönster och många betalar standardsummor för vatten beräknade utifrån specifika samlevnadsformer. På så sätt bedrar tekniska lösningar och liknande till att ”bekräfta, förlänga och förstärka den heteronormativa

samhällsstruktur som vi lever i” (Dussauge & Prieur 2004:163, 166ff).

Föreställningar om normalmänniskan har kort sagt fått stå modell när behov och livsstilar utvärderats och omvandlats till bostäder och bostadsområden. Somliga kroppar särskapas från byggd miljö. De tvingas att kontinuerligt brottas med planlösningar som inte riktigt tycks förlänga deras form. De materialiseras som avvikande i sina egna hem. Detta medan tvåsamhet (med eller utan barn) kontinuerligt reproduceras som norm, en norm som alltså materialiseras i hur lägenheter planläggs. Därmed uppstår en cirkelrörelse där byggnadskonstruktioner pressar fram samlevnadsformer.

Detta kan knytas till Ahmed som uttrycker att planlösningar och objekt (placerade på vissa sätt) möblerar kroppar (2006:167), liksom till Barad som understryker att mänskliga kroppar formas genom intra-aktioner som inbegriper rum och föremål (2008). Det förutsätts att människor ska organisera sina liv på vissa sätt, och här fungerar både planritningar, möbler och andra föremål som materialiserade instruktioner till hur världen skall bebos. Tv-uttaget är förmodligen placerat i rummet som, i högre grad än andra rum, har ett parkettgolv och en balkong. Människor bebor sina rum, klär dem med sina möbler och med andra föremål. Tv:n placeras nära uttaget, soffan riktas mot tv:n, kropparna riktas mot soffan och framåt, mot tv:n. Arkitekturen möblerar föremålen som möblerar kropparna och deras rörelser. Därefter: riktningen mot sängen som vanligen placeras i rummet som på planritningen benämns sovrum och som vanligen är något mindre, som kanske saknar parkettgolv.

Möbler och väggar är emellertid inte heterosexuella i sig. Att hävda detta vore att förespråka arkitekturdeterminism. Så nej, lägenheternas väggar kommer inte att göra dig monogam och heterosexuell. Däremot kommer de att försöka ”övertala dig” om att leva

vissa livslinjer, samleva på vissa sätt snarare än andra. I inledningen till antologin *Mapping Desire* (Bell & Valentine 2005:7) menar författarna att lesbiska och bögar möjligen kan förhålla sig subversivt till och försöka omtolka konventionell arkitektur för att den ska accentuera deras livsstil, men att byggnation för dem som vill leva på alternativa sätt lyser med sin frånvaro. Att så är fallet har varit tydligt även under mitt eget fältarbete. Deltagarna införskaffar möbler och föremål, de inbegriper dem i sina kroppsrum, därmed uppstår möjligheter för att rummen ifråga ska omskapas och ”skevas”. Mitt material belyser att denna typ av omformande är möjlig, men materialet skvallrar också om att det krävs tid för att hitta lämpliga boenden och att det (ibland) tycks krävas en hel del förhandlingar innan kroppar, ting och rum låter sig samskapas på alternativa sätt. Att så är fallet framgår särskilt tydligt av mina samtal med personer som länge sökt efter ett boende som är lämpligt för fler än två vuxna personer. De berättar om hur potentiella bostäder undersöks med blickar, med knackningar i väggar och genom rörelser.

Att bostadsplanering ger hållbarhet åt samhällets samlevnads- och heteronormer betyder alltså inte att de boende per automatik låter sig stöpas i den form som föreskrivs. Sätten på vilka befintliga rum eller bostäder omvandlas och omtolkas är tvärtom flera. Det kan ske genom föremål som regnbågsflaggor (och andra hbtq-definierade symboler), genom närvaron av vissa böcker, bilder eller skulpturer och det kan ske genom en icke-konventionell placering av hemmets ting. Även om själva tingen och rummet sätter upp begränsningar och formar vissa rörelser är det med andra ord möjligt att omforma, omtolka och förhandla de normer som materialiseras. Bland dem jag intervjuat är emellertid sådana praktiker få. De flesta bebor sina lägenheter på relativt konventionella sätt. Majoriteten lever i lägenheter om ett eller två rum, somliga bor eller har bott

kollektivt. Om det finns flera rum används det stora rummet, det som kanske har parkettgolv och balkong, som vardagsrum. Vanligen är det här vi finner en soffa, kanske också en tv, som soffan i så fall riktas mot. Kanske finns bokhyllor med böcker. Ofta är det här personernas sexuella orientering sipprar fram, här och i bilder. I övrigt ter sig alltså normerna för hur rum ska bebos trögrörliga.

Även om de strukturer jag beskrivit i det föregående är starka är det viktigt att minnas att stads- och bostadsplanering transformeras i växelverkan med samhällets ideologiska strömningar. Förändringar i arkitektur och planlösningar korresponderar med förändringar i synen på olika familjeformer och i synen på gränserna mellan privat och offentligt. Hemmets gestaltning kan på så sätt beskrivas som ”en viktig nyckel till studiet av hur familjelivet förändrats och ideologi omsätts i praxis”, skriver etnologen Orvar Löfgren (1979:105f). Detta belyser att det finns öppningar för att i framtiden forma alternativa rum. Det skulle med andra ord vara fullt möjligt att bygga för en vidare skala av kroppar och samlevnadsformer. Det finns flera vägar till att arkitektoniskt integrera skiftande samlevnadsformer i byggd miljö. De av intervjupersonerna som söker efter kollektiva boendelösningar betonar vikten av att väggarna mellan rummen är tjocka nog att inte släppa igenom ljud. Väggarna bör kunna skapa avskildhet när så önskas och planlösningen bör avstyra krockar i kök och badrum. Andra saker som efterfrågas är planlösningar med åtskilda och icke hierarkiserade rum, det vill säga boenden som inte består av ett större rum med balkong och parkettgolv samt några mindre och mörkare rum med slitstark linoleummatta. Icke-normativa samlevnadsformer kan också ges materialitet genom uppförandet av boenden med flera badrum samt med en rumslig separering av bad respektive toalett. Likaså efterlyser personerna jag fältarbetat med centrala samlande rum som samtidigt åtskiljer andra mer privata ytor.

Queerperspektiv på bostadspolitik

Upplevelser av att stöta på hinder i sitt bostadssökande behöver dock inte handla om arkitektur, och om den materiella omgivningen. Gränser som dras upp kan också ha med ekonomi eller anställningskrav att göra, att vara frilansande eller projektanställd betraktas inte som lika önskvärt som att ha en fast anställning. Att vilja bo flera på, med svenska mått mätt, liten yta är inte heller okomplicerat, visar det sig, då flera värddar begränsar antalet boende per lägenhet. Det betraktas inte heller som eftersträvt att som vuxen vilja bo smått, framgår det av att allmännyttiga Stockholms hem från och med 2008 valt att vika alla sina smålägenheter för personer mellan 18 och 26 år. Skälen de uppger är dels att ungdomar bör ges chansen att komma in på bostadsmarknaden, dels att de vill förhindra att smålägenheter används som övernattningslägenheter. Förmedlandet av Stockholms hems smålägenheter följer ett rullande schema där en lägenhet går till 18-åringar, nästa till 19-åringar och så vidare, vilket innebär att kösystemet delvis sätts ur spel (www.stockholms-hem.se). Attraktiva lägenheter som många köat länge för att kunna få förmedlas med andra ord enligt närmast lotterimässiga principer.

Välviljan i tillvägagångssättet är mångbottnad. Det hela kan tolkas som en paniklösning i kölvattnet av allmännyttans utförsäljningar där föräldrar (och andra) i ena stunden väljer att driva på utbildningsprocesser som (också enligt lotteriprincipen) gagnar ett fåtal ekonomiskt – och i andra stunden inser att deras ungdomar (och andra) har svårt att komma in på bostadsmarknaden. I debatterna som följt på utförsäljningarna är det tydligt att argument om ungdomar och boende slår an helt andra strängar än exempelvis hemlöshet. Det är förmodligen mot denna bakgrund de strategier jag diskuterat ovan uppkommit. På en mer teoretisk nivå kan tillvägagångssättet snarare analyseras i termer av disciplinering. Vad som

sker är nämligen att kroppar formas till att äga rum och leva enligt mönster som föreställs vara i linje med deras ålder. Vuxna människor förväntas leva tillsammans med *en* kärlekspartner, en partner med vilken de inom ett visst tidsspann förväntas bilda bio-barnfamilj. Personer som inte gör så uppmanas kanske att *växa upp*. Vuxna människor förväntas göra en alldeles specifik typ av boendekarriär medan ungdomar förväntas bo trångt, i väntan på vuxenliv och familjeliv. Människor pressas följaktligen, genom intra-aktioner som involverar regelverk och byggd miljö, in i *straighta livslinjer*, det vill säga förväntade normativa livslopp (som vanligen, men inte nödvändigtvis, förmodas vara straighta i bemärkelsen heterosexuella) där hållpunkter som bland annat ungdom, monogam tvåsamhet, samboskap, barnalstring och åldrande följer på varandra (Ahmed 2006). För att tala med Deleuze och Guattari (2004:11) kan vi också föreställa oss sådana skeenden i termer av att bli vuxen eller att bli ungdom tillsammans med lägenhet, och tillsammans med andra kroppar, samlevnads-konstellationer och föremål.

Livslinjerna reproduceras och konstrueras även på andra sätt. Allmännyttiga Familjebostäder har till exempel ett internt kösystem, där ungdomar som "bor med sina föräldrar" och är mellan 18 och 25 år kan erhålla en lägenhet om ett eller två rum. Kötiden är densamma "som föräldrarnas avtalstid och föräldrarna behåller sin tid i interna kön när ungdomen får en lägenhet" (www.familjebostader.com/). Också här kan det verka en smula gnälligt att problematisera det faktum att ungdomar får hjälp att ta sig in på bostadsmarknaden. Men inte desto mindre genomsyrs praktikerna av normer där specifika kroppar (boendes barn) och samlevnads-konstellationer (barn som bor med föräldrar) privilegieras och tillåts expandera friktionsfritt. Personerna länkas in i stadens byggda miljö på ett sätt som ger dem företräde framför andra kroppar (vänner, partner, kompisar, inneboende etc.) och sam-

levnadskonstellationer (människor som bor med partner, i kollektiv, självvalda familjer, icke biologiskt definierade familjer etc.).

Snarlika mönster återfinns hos Svenska bostäder som föreskriver att endast en samboende kärlekspartner får överta kontraktet vid en isärflyttning, inte en samboende vän. Denna praxis har stöd i § 33 i hyreslagen enligt vilken ”en make/maka har rätt att överta bostaden vid bodelning eller arvskifte”. Svenska bostäder skriver att en förutsättning för överlåtelse är att ”lägenheten använts med gemensamt hushåll” och det understryks av att en kompis inte kan överta kontraktet (www.svenskabostader.se/). Här syns återigen hur normer för vilka som förväntas leva tillsammans, ha intima och nära relationer med varandra, materialiseras. Det tas helt enkelt förgivet att en samboende kärlekspartner är något helt annat än en samboende vän, varpå en specifik emotion (kärlek) görs till regelverkets grundstomme.

Sambolagen (2003:376) är belysande. I dess första stycke så heter det att sambor ”bor tillsammans under äktenskapsliknande förhållanden”, ett absolut krav för att betraktas som sambor är vidare att ingen av parterna är gift (www.notisum.se/). De äktenskapsliknande förhållandena, får vi förmoda, gör gällande att det rör sig om en köttslig kärleksrelation (den relation som arkitektoniskt materialiseras av det sovrum som vecklar ut sig kring parsängen). Men det köttsliga begäret tycks inte, i sig självt, vara tillräckligt för att materialisera samboskapet, lika viktigt är att begäret är monogamt. Samboskapet upplöses nämligen per automatik om endera av de två parterna ingår äktenskap. Det här innebär att personer som lever i flersamma relationer står utanför lagens beskydd. Vi kan också reflektera över vad det innebär att grundlägga lagar på så vaga koncept som ”äktenskapsliknande förhållanden”. Under vilka omständigheter kan egentligen någon hävda att ett förhållande är äktenskapslikt nog? När anses förhållandet ha tillräcklig utsträckning

i tid, när är förhållandet kärleksfullt, intimt eller köttsligt nog?

Planritningar och regelverk för exempelvis arv och lägenhetsöverlåtelse är med andra ord aktörer i nätverk som konstruerar vissa relationer som mer verkliga, viktiga och äkta än andra. För att tala med Latour och Callon (1998:13f, 18) menar jag att vissa samlevnadskonstellationer placeras i svarta lådor, att levnadssätten cementeras och görs oantastliga genom att en mängd olika aktörer tillsammans kommunicerar deras förträfflighet. De nätverk som konstituerar relationshierarkier inbegriper med andra ord både materia, lagar, föreskrifter och därtill språk. Gällande det sistnämnda kan vi till exempel påminna oss om bruket av termer som *äkta maka/make* eller *hälft*, liksom *oäkting*, *oäkta barn*, *plastbarn* och så vidare. Relationer som äktenskap förpackas dessutom, som jag diskuterat ovan, i kärlekens form. Inträdet i relationsformen förmodas förseglas och fullbordas med en ring och en kyss.

Intimitet och föremål vävs således samman och bidrar till materialiserandet av relationsstatusen ifråga. Ringen för kroppar nära varandra, också när de är ifrån varandra, ringen är den andra, buren på den egna kroppen, synlig, närvarande och hållfast. Ringens materia och kroppens materia intra-agerar med varandra, de samskapas, kött och ädla metaller, guld, ädelstenar och blodsband. Det handlar om materia som förmodas hålla över tid, ädelmetaller snarare än fragila material som papper, plast, porslin eller glas. Även de blodsband som länkas till äktenskapsstatusen förväntas vara hållbara över tid. Generationer förväntas, via blodsbanden, sträcka sig rakt från det förflutna och in evigheten. Livslinjer vilka dessutom, kan vi påminna oss om, strävar mot framtida silver-, guld- och diamentbröllop. Benämningarna används för att beskriva knutpunkter i den monogama, köttsliga, kärleksrelationens kronologi, något som belyser att emotionen kärlek värderas utifrån dess

tidsliga utsträckning. De hållpunkter jag här beskriver hierarkiseras genom dessa benämningar, på så sätt bidrar de till att konstruera emotionsnormer där kärleken förstås som ädlare, dyrbarare och mer hållfast om den har en anseelig tidslig utsträckning.⁵

Låt mig stanna upp och konkludera: kroppar samskapas alltså med andra kroppar, men också med språkbruk, kött, blod och ädla metaller. Tid är, som nämnts, en organiserande princip i dessa skeenden. En annan organiserande princip utgörs av rummet, inte minst av arkitekturen som med sina väggar, trappor och vinklar möblerar både kroppar och föremål. Kärleksparet blir således kärlekspår tillsammans med arkitekturen, men även tillsammans med föremål som parsängen. Parsängen som kan breda ut sig i sovrummet i våningen ämnad för familjeliv. Och så vidare.

Slutligen: hemtam heterosexualitet

De som jag intervjuat under mitt avhandlingsarbete upplever omgivningens heteronormer som ett skav mot sina kroppar, det kan handla om normer ute i staden likaväl som normer som materialiseras av till exempel arkitekturen, vilket jag diskuterat ovan. I det följande ska jag, som avslutning, fördjupa tankarna om hur heteronormer även genomsyrar de platser som brukar kallas hem, men jag ska nu framförallt spinna diskussionen kring intervjupersonernas utsagor. Av de intervjuer som jag utfört framgår det att heterosexualiteten oupphörligt konstrueras som hemtam. Detta sker bland annat genom att somliga av deltagarnas ursprungsfamiljer sätter upp gränser för icke-heterosexualitetens existens. Saras utsagor är belysande, när hon började leva lesbiskt slog fadern fast: ”jag kan inte göra något åt det, fast jag skulle vilja, men jag vill inte se att du drar hem någon tjej hit”. Utsagan bidrar till att vidmakthålla ett heterosexualiserat kroppsrum genom att förbjuda närvaron av icke-heterosexualitet och potentiellt samkönat begär. Ett heterosexuellt och familjärt

tidsrum ges materialitet genom intra-aktioner som inbegriper specifika kroppar, platser och tidpunkter.

Sara berättar om hur icke-heterosexualiteten framstår som särskilt laddad i två sammanhang, dels i relation till det forna hemlandet, dels under vissa högtider. Detta tar sig uttryck i att potentiellt lesbiska inslag döljs under vissa tider på året, exempelvis under juletid, en tid när föräldrar och syskon med respektive partners samlas, men där hennes egen döljs. Också i fallet med det forna hemlandet berättar Sara att hennes föräldrar sätter spatiala och familiserade gränser för hur och var hon kan existera som lesbisk. Hon uppmanas att inte berätta för människor i omgivningen, för familjen och i synnerhet inte för släkten i Sydeuropa. Det samkönade begäret hålls till varje pris utom familjesfären och dess förmodade rötter. Det hålls borta från hemmet-som-bostad (*familjehem*) och från hemmet-som-land (*hemland*). Homosexualitetens närvaro döljs och förnekas, parallellt med att heterosexualiteten görs hemtam.

Tystnadskraven tillförsäkrar att rum, kroppar och ting kontinuerligt samskapas som straighta. Heterosexualiteten ges med andra ord beständighet i processer där icke-heterosexualitet särskapas och förläggs någon annanstans. Konsekvenserna blir påtagliga, de trycker mot Saras kropp och formar hennes rörelser och utsagor. Genom intra-aktioner som inbegriper specifika tidpunkter, rum, ting och kroppar materialiseras alltså ett heterosexuellt familjehem. Inom ramarna för detta tidsrum förs vissa kroppar nära varandra, straighta livslinjer bekräftas och skevande linjer tämjs och negligeras.

Men förväntningar på att straighta släktlinjer ska materialiseras i människors boenden sträcker sig också utöver blandkönade familjehem och in i hbtq-personers vardagsliv. En av de intervjuade menar till exempel att hem heterosexualiseras och familiseras genom exponering av familjebilder och skolfotografier

på syskonbarn, obligatoriska årliga gåvor som förväntas sitta uppe på väl vald plats. Med Ahmeds ord fyller objekt som dessa funktionen att de knyter människor till sin familjebakgrund (Ahmed 2006b:559). På så sätt både *gör* och *kräver* objekten något:

Such objects do not simply record or transmit a life; they demand a return. Not only do they demand a return, but there is also a demand that we return to them, by embracing such objects as embodiments of our own histories, as the gift of our own lives. The nearness of such objects (tables, fondue sets, photographs) take us back, to the family background, as well as sideways, through the proximity each has to the other, as what the family take place around (Ahmed 2006b:560).

Tankegångarna kan också relateras till *Minne, historia, glömska* (2005), där filosofen Paul Ricoeur menar att föreställningar om arv är länkade till ”moralisk skuld”. Han skriver att ”[v]i är dem som kommit före oss tack skyldiga för en del av vad vi är”. Skyldigheten att minnas sträcker sig vida längre än att

bevara de materiella spåren i skriftlig eller annan form, dessa fakta från det förflutna; den vidmakthåller också känslan av förpliktelse mot dessa andra, som inte längre är utan har varit. Vi måste betala skulden men också inventera arvet (Ricoeur 2005:130).

Med Ahmeds ord kan vi, som tangerats, tala om att människor pressas att följa straighta släktlinjer (2006:17). Genom att följa livs-linjerna betalar människor tillbaka skulden, men följandet utgör samtidigt en investering för framtiden. Förväntningarna syns bland annat när en av informanterna säger att hennes mor känt sig ”snuvad på konfekten” när dottern berättade om sin icke-heterosexuella orientering. Hon tycks ha investerat i de straighta livs-linjerna, en moralisk skuld hennes icke-heterosexuella dotter inte förmodas ha för avsikt att återgälda. Ovan nämnda intervju-person talar å sin sida om kraven på att bevara materiella spår som har med släktskap och arv att göra. Det är knappast accepterat att

kasta gamla familjefotografier, arvegods eller de inramade skolfoton hon får varje höst, men att ha bilderna uppsatta (förutom när syskonen är på besök) är estetiskt otänkbart, menar hon.

Tankegångarna tangerar föreställningar om gåvor. Sociologen Marcel Mauss skriver i klassikern *Gåvan* (1997) att gåvor måste ges och måste tas emot och att de kan betraktas som oupplösliga förbindelse-länkar mellan människor. Även om han tar avstamp i helt andra kontexter, menar jag att Mauss har po-ängar när han skriver att ”det man skänker bort i själva verket är en del av ens egen kropp och själ, medan det man tar emot är en del av en annans andliga väsen” (1997:79f, 27). Jag vill tillägga att gåvorna materialiserar specifika normer, inte minst heteronormer som manar människor att följa straighta släktlinjer. De fotografier och det arvegods intervju-personen omtalar kan betraktas som utsträckningar av familjekroppar, materialiseringar av släkt-linjer som kräver investering, reproduktion och återgäldande. Ibland ter det sig dessutom som om livet självt görs till en sådan gåva, vilket jag tangerat. En vägran att leva enligt de straighta linjerna eller ett ointresse för att bilda familj och skaffa barn kan i så måtto betraktas som en ovilja att betala tillbaka livsskulden. Gåvor upprättar med andra ord relationer och de kräver något av mottagaren. På sätt och vis kan de betraktas som materialiseringar både av en specifik relation och av givaren. Influerade av Mauss kan vi tänka oss att gåvan utgör en del av givarens kropp. Du ger en bit av din kropp, som kräver ett infogande i mig och mitt kroppsrum. Du kräver ett förvaltande. Egentligen kanske jag helst vill kasta dig, men hur kastar man en kropp? Gåvor kan med andra ord ses som en överlappning av kroppar eller betraktas i termer av gradvisa överlappningar. Någon lämnar avtryck i vår utökade kropp. Gör sig närvarande, också i sin frånvaro.

Låt mig avsluta med att återigen zooma ut, men nu med sökarmen riktad mot de rhizom jag följt i texten. Vi finner anknytningspunkter som i bland annat staden Stockholm, infrastruktur, arkitektur, planritning, parsäng, elektronisk nyckelbricka, vigsling, kärlek, fotografi, språk, lagtext och bostadspolitik. Anknytningspunkterna bör alla förstås som aktörer, och som sådana konstituerar de varandra ömsesidigt. Aktörerna blir till tillsammans med varandra, de samskapas. Som jag har visat är normer (t.ex. heteronormer, emotionsnormer, samlevnadsnormer) centrala för sådana skeenden. Urbana rum, byggd miljö och arkitektur bidrar således till att konstruera, bekräfta och reproducera normer. Som ett resultat av detta särskapas somliga kroppar och samlevnadsformer från sin omgivning, parallellt med att andra kroppar och samlevnadsformer bäddas in av det omgivande rummet.

Michelle Göransson, universitetslektor

Institutionen för etnologi, religionshistoria och genusstudier, Stockholms universitet

Noter

- Personerna jag intervjuat är uppväxta på olika platser inom, och i två fall, utom landet. Samtliga lever idag i Stockholm. De är mellan 20 och 65 år gamla, och orsaken till att jag benämner dem som icke-heterosexuella, icke-män är att personerna definierar sig på vitt skilda sätt, både gällande kön och sexualitet. För vidare läsning om detta hänvisas till avsnittet Empiri i *Materialiserade sexualiteter* (Göransson 2012).
- För en mer elaborerad diskussion om mina begrepp skeva, skava, sam- respektive särskapande hänvisas till min avhandling (Göransson 2012:21ff, 31).
- För vidare läsning om heteronormer och heteronormativitet rekommenderas "Queerteori. Vad är det och vad är det bra för?" (Kulick 1996), Queerfeministisk agenda (Rosenberg 2002) eller *Vad är queer?* (Ambjörnsson 2006).
- Kulturgeografen Doreen Massey understryker att rummet bör förstås som något processuellt, öppet och dynamiskt. Detta innebär att tid blir en central komponent i rumsbegreppet; de två konstitueras med andra ord varandra ömsesidigt. För att betona detta använder Massey begreppet rumstid (Massey 2005:9, 47, 1994:2f, 59, se även Harvey 2009:120ff).

- Intressant nog talas det idag även om andra milstolpar i kärlekslivets tidsekonomi. En av mina studenter, Paulina Alstorp från Konstfacks metall- och ädellabutbildning, ägnar dessa frågor intresse både i sitt (pågående) uppsatsskrivande och i sitt gestaltande arbete. Alstorp beskriver att det idag även talas om t.ex. pappers- (1 år), läder- (3 år), tenn- (10 år) och porslinsbröllop (20 år) (Alstorp).

Referenser

Litteratur

- Ahmed, Sara 2004: *Cultural Politics of Emotion*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Ahmed, Sara 2006a: *Queer Phenomenology. Orientations, Objects, Others*. Durham & London: Duke University Press.
- Ahmed, Sara 2006b: Orientations. Toward a Queer-Phenomenology. *GLQ: A Journal on Lesbian and Gay Studies*. 12:4.
- Ambjörnsson, Fanny 2006: *Vad är queer?* Stockholm: Natur och Kultur.
- Barad, Karen 2008: Posthumanist performativity: Toward an understanding of how matter comes to matter. I: Alaimo, Stacy och Susan Heckman (red.). *Material Feminisms*. Bloomington: Indiana University Press.
- Bell, David och Gil Valentine (red.) 2005 (1995): *Mapping Desire. Geographies of Sexualities*. London och New York: Routledge.
- Colebrook, Claire 2010: *Gilles Deleuze. En introduktion*. Göteborg: Bokförlaget korpen.
- Deleuze, Gilles och Félix Guattari 2004 (1987): *A Thousand Plateaus. Capitalism and Schizophrenia*. London och New York: Continuum International Publishing Group.
- Deleuze, Gilles och Félix Guattari 2012: Introduktion: rhizom. I: Åsberg, Cecilia, Martin Hultman och Francis Lee (red.). *Posthumanistiska nyckeltexter*. Lund: Studentlitteratur.
- Dussauge, Isabelle och Davy Prieur 2004: Ingenjören, en heteronormativ produkt?. I: Olsson, Anna-Clara och Caroline Olsson (red.). *I den akademiska garderoben*. Stockholm: Bokförlaget Atlas.
- Frykman, Jonas 1993: Nationella ord och handlingar.

- I: Ehn, Billy, Frykman, Jonas och Orvar Löfgren (red.). *Försvenskningen av Sverige. Det nationellas förvandlingar*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Göransson, Michelle 2012: *Materialiserade sexualiteter. Om hur normer förhandlas, framträder och ges hållbarhet*. Stockholm och Göteborg: Makadam förlag.
- Halberstam, Judith 2002 (1998): *Female Masculinity*. London: Duke University Press.
- Haraway, Donna J. 2008: *When Species Meet*. Minneapolis och London: University of Minnesota Press.
- Harvey, David 2009: Pengar, tid, rum och staden. I: *Fronesis. Politik, teori, kritik*. Nr 18.
- Kulick, Don 1996: Queerteori. Vad är det och vad är det bra för?. *Lambda Nordica*. Vol. 2. Nr 3-4, s. 5-22.
- Kusenbach, Margarethe 2003: Street Phenomenology. The go-along as ethnographic research tool. I: *Ethnography*. 4.3:455-485.
- Latour, Bruno och Michel Callon 1998: Den store Leviatan isärskruvad: hur aktörer makrostrukturerar verkligheten och hur sociologer hjälper dem att göra det. I: Latour, Bruno *Artefaktens återkomst. Ett möte mellan organisationsteori och tingens sociologi*. Stockholm: Santérus Förlag.
- Löfgren, Orvar 1979: Känslans förvandling. I: Löfgren, Orvar och Jonas Frykman. *Den kultiverade människan*. Malmö: Liber.
- Massey, Doreen 1994: *Space, place and gender*. University of Minnesota Press.
- Massey, Doreen 2005: *For space*. London: Sage Publications.
- Mauss, Marcel 1997 (1925): *Gåvan*. Lund: Argos Förlag.
- Richardson, Laurel 2000: Writing as a method of inquiry. I: Denzin, Norman K. och Yvonna S. Lincoln (red.). *Handbook of Qualitative Research*. Thousand Oaks.
- Ricoeur, Paul 2005 (2000): *Minne, historia, glömska*. Göteborg: Daidalos.
- Rosenberg, Tiina 2002: *Queerfeministisk agenda*. Stockholm: Atlas.
- Sennett, Richard 1996: *Flesh and Stone. The Body and the City in Western Civilization*. New York och London: W.W. Norton & Company.
- Weimarck, Torsten 2008: Vardagstingens visuella brus: mediala aspekter på teknologi- och designhistoria. I: Jülich, Solveig, Patrik Lundell och Pelle Snickare (red.) *Mediernas kulturhistoria*. Stockholm: Statens ljud- och bildarkiv.
- Otryckta källor*
- Alstorp, Paulina 2014: "Ensam är stark!". Kandidatuppsats. Konstfack. Programmet för Ädellab och metallformgivning.
- Boverket 2012: "Regelsamling för byggande, BRR 2012" (www.boverket.se)
- Elektroniska källor*
- www.familjebostader.com/
- www.stockholmshem.se
- www.svenskabostader.se/
- <http://www.notisum.se/rnp/sls/lag/20030376.HTM>

SUMMARY

Queer perspectives on urbanity, architecture, matter, bodies and movement

The purpose of this article is to discuss how city planning, built environment, matter, bodies, movement and sexuality are interlinked, using queer- and post human perspectives. I analyse processes wherein the built environment, bodies and movement are mutually constructed and transformed.

I cast light on the fact that norms, in my example especially heteronorms, are essential for how non-heterosexual persons perceive their surroundings. Norms are both created by, and imprinted into matter, such as the built environment. The memories, experiences and assumed needs of certain bodies and their ways of living together are given solidity. Simultaneously boundaries are materialised, these boundaries affects

people that do not embody societal norms. A circular motion appears when buildings are constructed to encourage certain ways of living together. Those who prefer other ways of living, collectives, I have shown, for instance, are limited in their expansions. But, as I will show, boundaries are delineated in other ways too, for example by laws and rules imposed by landlords.

The text is based on transcribed semi-structured interviews and go-along interviews with persons who deviate from the societal norm of man and the societal norm heterosexual. In addition, the material consists of architecture, infrastructure, legal documents and texts found on websites.

DEBATT

Folkloristiken och folkminnesarkiven

Hur står det till med folkminnesarkiven? Har traditionssamlingarna övergetts? Utifrån en kort historisk överblick över arkiven och deras relation till etnologisk-folkloristisk forskning vill jag här ta upp en diskussion om arkivens roll idag och i framtiden. Perspektivet är svenskt, även om paralleller säkerligen går att dra till situationen i många andra länder.¹

Till största delen är de svenska folkminnes-samlingarna produkter av 1900-talet. Från att ha varit något som engagerade en liten bildad elit kom en allt större del av den svenska be-folkningen efter sekelskiftet 1900 att intres-sera sig för bevarandet av folkets minnen. På ett decennium uppstod en rad arkiv med direkt syfte att tillvarata folklore: i Lund 1913, i Uppsala 1914 och i Göteborg 1919. Statliga medel avsattes för insamlingen och hundratu-sentals sidor uppteckningar om folkets tro, sed och dikt kunde införlivas i arkivens samlingar. Samtidigt intensifierades Nordiska museets insamlingsverksamhet.

Folkminnesarkivens verksamhet var nära förbunden med folkminnesforskningen som den bedrevs vid universiteten. Arkiven fungerade inte bara som ämnets ständigt växande faktabank utan också som en plantskola för nya generationers forskare (Skott 2008:14, Lilja 1996). Vid nämnda lärosäten hölls tidigt föreläsningar i folkminnesforskning, enligt dåtidens definition studiet av andlig kultur. I Uppsala var det dessutom möjligt att läsa folklivsforskning, en disciplin som även fanns representerad med en professur i Stockholm (Bringéus 1988, 2006:82–83,

2009, Ek-Nilsson 2009, Skott 2011). Under mellankrigstiden pågick otaliga diskussioner rörande frågan om de båda ämnena borde sam-manföras till ett ämne eller inte. Anhängarna av den förstnämnda ståndpunkten fick sin vilja igenom; i slutet av 1940-talet införlivades folkminnesforskningen i enhetsämnet folk-livsforskning. En rest av den forna uppdel-ningen fanns länge med i beteckningen på de olika professurerna. I Uppsala fick professu-ren i ”nordisk och jämförande folklivsforsk-ning” tillägget ”särskilt folkloristisk”, i Lund benämndes motsvarande professur ”särskilt etnologisk”. År 1972 ändrades ämnesbeteck-ningen på nytt, denna gång till ”etnologi, sär-skilt europeisk” (Bringéus 1988). Idag utgör ämnet i regel en del av en större institution. Av universiteten är det hittills bara i Göteborg som sammanslagningen gått än längre. Där tycks etnologin i sig vara på väg att bli en del av ett nytt enhetsämne tillsammans med barn- och ungdomskultur och kulturstudier.

Arkiven i Göteborg, Umeå och Uppsala ingår numera i den statliga myndigheten In-stitutet för språk och folkminnen. Nyligen separerades också arkivet i Lund organisa-toriskt från etnologiämnet, även om det alltjämt är en del av Lunds universitet. Visserligen är arkiven inte längre organisatoriskt sam-mankopplade med ämnet men banden mellan dem är fortfarande starka. Till exempel sker merparten av arkivens nyinsamling med tanke på samtida och framtida etnologisk forskning; en stor del av 2000-talets frågelistor är till-komna på direkt initiativ av enskilda etnologer

som är verksamma som forskare och lärare vid universiteten. Rekryteringen till folkminnesarkiven sker också främst bland etnologer. Samtliga nu anställda arkivarier har läst etnologi. Jag är den enda disputerade forskaren vid ett svenskt folkminnesarkiv som har min examen i ett annat ämne.

Kort sagt är materialet tillkommet i en etnologisk-folkloristisk kontext. Detta gäller såväl 1910- som 2010-talet. I det stora hela har arkiven också förändrats i takt med ämnet, även om det i praktiken har skett med en rejäl eftersläpning. Folkminnesarkivet i Lund bytte redan på 1940-talet namn till Folkliksarkivet. Arkiven i Göteborg, Umeå och Uppsala har visserligen kvar ”folkminnen” i sina namn men arbetar nu i mångt och mycket utifrån etnologiska perspektiv.

Få nutida etnologer, särskilt inte de yngre generationerna, tycks dock vara intresserade av arkivens äldre folkminnessamlingar. I synnerhet gäller detta material insamlat av mellankrigstidens folkminnesforskare, till exempel uppteckningar rörande sägner, sagor och andra former av folklig diktning. Även om enstaka texter ibland kan användas som ”illustrationer” är det få som på allvar närmar sig samlingarna. Under det senaste decenniet skulle jag vilja påstå att antalet större etnologiska studier med utgångspunkt i de äldre folkminnessamlingarna går att räkna på ena handens fingrar. Talande nog är studier *om* insamlingen vanligare än undersökningar *utifrån* materialet.

Som jag ser det finns det flera parallella förklaringar till utvecklingen. Synen på det äldre materialet och dess tillkomstprocesser utgör en delförklaring; samtidigt som arkiven stämplat som ”borgerliga projekt” har arkivsamlingarna mer eller mindre avfärdats som ensidigt tendensiösa, som traditionsforskarnas motbilder till en orolig samtid (Skott 2008:17–21). Än viktigare är dock ämnets förändring i stort och dess företrädares skarpa brott med ämneshistorien. Under det sena

1900-talet förändrades etnologin i Sverige från att ha varit ett historiskt orienterat ämne till att bli en samtidsinriktad kulturvetenskap. Idag är historiska perspektiv tämligen frånvarande i ämnet, liksom en stor del av disciplinens äldre forskningstraditioner. Flera äldre ämnesföreträdare har ifrågasatt det skarpa brottet, klyftan mellan den ”nya” och den ”gamla” etnologin beskrivs stundtals som avgrunds djup (se t.ex. Skott 2008:14–26). ”Tänk om arkeologerna slutade gräva och historikerna vände sig bort från de skriftliga källorna. Det är ju egentligen något motsvarande som skett bland de yngre etnologerna”, har Nils-Arvid Bringéus konstaterat (Bringéus 1993:216).

Samtidigt har arkiven, i mitt tycke, inte gjort tillräckligt för att anpassa verksamheten efter ämnets förändring och nya perspektiv. Talande är att möjligheterna att söka i de äldre samlingarna idag är ungefär desamma som på 1930-talet; registren är utvecklade för att underlätta mellankrigstidens folkminnesforskning, inte 2000-talets etnologi. Vidare är digitaliseringen av de omfattande samlingarna endast påbörjad – vill man ta del av samtliga äldre folkminnesuppteckningar om ett visst ämne måste man fortfarande på plats gå igenom samlingarna vid arkiven i Göteborg, Lund, Umeå och Uppsala samt helst också besöka Nordiska museet i Stockholm. Ett annat sätt att göra materialet mer attraktivt för nutida etnologer vore att koppla samman olika materialtyper, att kontextualisera uppteckningarna. Brevsamlingar och fältdagböcker, vilka idag är tämligen svåråtkomliga, kan till exempel innehålla ytterligare information om meddelarna och deras möten med folkminnesarkivens upptecknare, inställningen till det berättade och motiven för insamlingen. Idealt sett borde dessutom delar av samlingarna skrivas av och allra helst också därefter översättas. Många av dagens unga studenter har svårt att läsa de handskrivna uppteckningarna och från internationellt håll finns ett stort intresse för delar av samlingarna. Som för andra kultur-

organisationer är dock arkivens ekonomiska situation minst sagt ansträngd; i början av hösten 2013 fattades ett beslut att lägga ned Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Umeå (DAUM) och omlokalisera verksamheten.

Att dagens etnologer inte ägnar någon större uppmärksamhet åt de äldre folkminnesuppteckningarna innebär dock inte att samlingarna ligger oanvända och dammiga. Tomrummet har fyllts av såväl företrädare för andra discipliner som den intresserade allmänheten.

Som påpekats finns det idag inte några organisatoriska band mellan arkiven och universitetens etnologinstitutioner. Flertalet svenska folkminnesarkiv ingår idag i den statliga myndigheten Institutet för språk och folkminnen. Myndigheten förväntas arbeta mot både forskarvärlden och den intresserade allmänheten; ingenstans i Institutet för språk och folkminnens instruktioner nämns att arkiven särskilt ska rikta uppmärksamheten mot etnologer. På ett helt annat sätt än tidigare används samlingarna numera också av företrädare för hembygdsrörelsen, skolelever och allmänt intresserade. Förutom etnologer använder dessutom studenter och forskare från bland annat kulturvård, litteraturvetenskap och religionshistoria arkiven. På senare tid har också studenter från olika former av kulturarvsutbildningar hittat till samlingarna.

I sammanhanget bör dock historiker särskilt nämnas. Från att tidigare närmast ha betraktats som paria, i varje fall såväl ointressant som ovetenskapligt, tycks en omvärdering av det äldre folkminnesmaterialet sakta men säkert ske inom historieämnet. Möjligen har det tilltagande intresset för materialet sin grund i de diskussioner kring historisk antropologi som infördes i Sverige på 1980- och framför allt på 1990-talet, även om det främst är under 2000-talet som historiker på allvar närmat sig samlingarna. Bara i Göteborg skrivs numera årligen ett antal uppsatser utifrån arkivets

äldre material. De senaste åren har dessutom avhandlingar som Kristina Tegler Jerselius *Den stora häxdansen. Vidskepelse, väckelse och vetande i Gagnef, 1858* (2003), Monica Weikerts *I sjukdom och nöd. Offerkyrkoseden i Sverige från 1600-tal till 1800-tal* (2004) och Mikael Hälls *Skogsrået, näcken och djävulen. Erotiska naturväsen och demonisk sexualitet i 1600- och 1700-talens Sverige* (2013) publicerats; samtliga bygger bland annat sina analyser på äldre folkminnesmaterial eller rör ämnen som tidigare främst intresserat folklorister. Även jag disputerade i historia. Med min avhandling, *Folkets minnen. Traditionsinsamling i idé och praktik 1919–1964*, nyanserade jag föreställningar om det tidiga 1900-talets folkminnesinsamling som ett borgerligt politiskt projekt.

Att även andra har hittat till samlingarna bör givetvis, åtminstone ur arkivens perspektiv, inte ses som ett hot utan snarare som en möjlighet. Ibland ifrågasätts dock huruvida historiker verkligen har kunskapen och verktygen för att förstå materialet? Förstår de material av detta slag, texter som ofta inte innefattar ”fakta”? Tveklöst har de flesta historiker ytterst begränsade erfarenheter av att hantera både muntlighet och muntliga källor. Få av dem har dessutom gjort egna intervjuer, något som i mitt tycke är en klar fördel för förståelsen också av äldre uppteckningar. Kort sagt underlättas förståelsen för de äldre folkminnessamlingarna av att forskaren inte bara har en gedigen erfarenhet av eget fältarbete utan också har reflekterat kring sin egen roll däri.

Men man skulle lika gärna kunna vända på frågan: har dagens unga etnologer kunskap nog att förstå det äldre traditionsmaterialet? Är inte en ingående kunskap om det samhälle och den tid då folkloren var levande en nödvändighet för att förstå uppteckningarna? Och hur många av dem har tidigare erfarenhet av att arbeta med arkivmaterial? Det bör betonas att jag inte menar att dagens unga etnologer inte är kompetenta att använda samlingarna

utan snarare att representanter för olika discipliner har olika sorters problem att övervinna.

ibland har jag också fått frågor om hur det står till med folkloristiken i Sverige, antingen från företrädare för andra discipliner eller från forskare från andra länder. Emellanåt påstås till och med att det inte bedrivs folkloristisk forskning i Sverige. Jag brukar svara att det beror på vad man menar med folkloristik och var man letar efter den.

Inom etnologiämnet pågår alltjämt folkloristisk forskning; min känsla är snarast att intresset för ”folkloristiska” perspektiv och infallsvinklar har ökat under de senaste åren, till exempel rörande narrativitet och performance. Forskningen har följt etnologiämnets utveckling. Undersökningarna rör vår samtid, bygger till stor del på egna intervjuer och behandlar andra ämnen än tidigare. ”Folklorister studerar idag etnicitet, kön, klass, kropp, hälsa, familj, arbetsliv och institutioner, dvs. samma teman som etnologer och kunskapsmålet är i vid mening detsamma – att bidra till och att förklara och förstå samhället”, som Inger Lövkrona (2013:2:125) konstaterar i *RIG – kulturhistorisk tidskrift*.

Söker man däremot efter en annan typ av folkloristik, till exempel problem, ämnesområden och tidsperioder som sysselsatte äldre forskare som Hilding Celander, Gunnar Granberg, Martin P:n Nilsson, Dag Strömbäck, Bengt R. Jonsson, Anna Birgitta Rooth eller till och med Carl Wilhelm von Sydow kan man dock även med fördel leta utanför etnologiämnet, bland företrädare för andra discipliner. Studier som åtminstone tidigare skulle kunna ha producerats inom ämnen som folkminnes- eller folklivsforskning finner man idag lika gärna inom discipliner som historia, litteraturvetenskap, nordiska språk eller religionshistoria. Samtidigt är detta inget nytt – folkloristiken i Sverige har snarare alltid mer haft karaktären av en mångdisciplinär forskningsinriktning än av ett eget självständigt ämne. Talande är att flera

av ovannämnda forskare hade sin bakgrund i och även var verksamma inom andra discipliner (Hellspong & Skott 2010; jfr Rogan & Eriksen 2013).

För framtiden tror jag att det är av stor betydelse för arkiven att inte bara fortsätta utan också fördjupa samarbetet med etnologiämnet. Nyinsamlingen kan med fördel knytas ännu tydligare till pågående forskning samtidigt som det borde vara mer en regel än ett undantag att intervjuer gjorda av studenter och forskare införlivas i arkivens samlingar efter avslutade projekt – detta gäller både projekt av ”etnologisk” och ”folkloristisk” karaktär. Samtidigt är det min uppfattning att såväl arkiven som etnologiämnet skulle ha mycket att vinna på att försöka intressera yngre studenter för de äldre folkminnessamlingarna; för båda parter vore det djupt olyckligt om framtida generationers etnologer skulle sakna kunskapen i och erfarenheten av att hantera materialet.

Ett utbrett intresse för folklore i äldre tiders Sverige är dock knappast att vänta inom etnologiämnet, åtminstone inte under de närmaste decennierna. För arkivens del tror jag därför att det, förutom att försöka stärka den egna forskningsverksamheten, är viktigt att utöka samarbetet med forskningsmiljöer också inom andra discipliner, vilka ställer andra frågor och undersöker samlingarna ur andra perspektiv än vad som sker inom dagens etnologiämne. Som jag ser det är huvudsaken inte vem som använder folkminnesarkivens samlingar, utan *att* de används för att öka vår kunskap om olika aspekter av såväl det förflutna som samtiden.

*Fredrik Skott, docent och forskningsarkivarie
Institutet för språk och folkminnen, Göteborg*

Noter

- 1 Debattartikeln bygger på ett tidigare engelskspråkigt inlägg, publicerat i *ARV. Nordic Yearbook of Folklore* under rubriken ”Why Should Folklore Students Study ‘Dead’ Legends?” (Gunnell et al. 2013:197 ff.).

Litteratur

- Bringéus, Nils-Arvid 1988: Lärostolen och ämnesbeteckningen. *Folklivsarkivet i Lund 1913–1988*. Red. Nils-Arvid Bringéus. Lund: Lunds universitet (Skrifter från Folklivsarkivet i Lund 26).
- Bringéus, Nils-Arvid 1993: Den etnologiska kåltäp-pan. I: Lena Gerholm (red.). *Etnologiska visioner*. Stockholm: Carlsson Bokförlag.
- Bringéus, Nils-Arvid 2006: *Carl Wilhelm von Sydow som folklorist*. Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur (Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi 94).
- Bringéus, Nils-Arvid 2009: Etnologiämnets tillkomst och examensrätt. *RIG – Kulturhistorisk tidskrift* 2/2009. S. 79–88.
- Ek-Nilsson, Katarina 2009: Folkminnen och dialekter och deras västgötske pionjär. *Westrogothica* XXV.
- Gunnell, Terry et al. 2013: Why Should Folklore Students Study 'Dead' Legends? *Arv. Nordic Yearbook of Folklore*.
- Hellspong, Mats & Skott, Fredrik (red.) 2010: *Svenska etnologer och folklorister*. Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur (Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi 109).
- Häll, Mikael 2013: *Skogsrået, näcken och djävulen. Erotiska naturväsen och demonisk sexualitet i 1600- och 1700-talens Sverige*. Stockholm: Malört förlag.
- Lilja, Agneta 1996: *Föreställningen om den ideala uppteckningen. En studie av idé och praktik vid traditionssamlade arkiv – ett exempel från Uppsala 1914–1945*. Uppsala: Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala (Skrifter utgivna genom Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala B:22).
- Lövkrona, Inger 2013: Rec. av Folkloristikens aktuella utmaningar. *RIG – Kulturhistorisk tidskrift* 2/2013. S. 119–125.
- Rogan, Bjarne & Eriksen, Anne (red.) 2013: *Etnologi og folkloristikk. En fagkritisk biografi om norsk kulturhistorie*. Oslo: Novus forlag.
- Skott, Fredrik 2008: *Folkets minnen. Traditionsinsamling i idé och praktik 1919–1964*. Göteborg: Institutet för språk och folkminnen samt Göteborgs universitet (Avhandlingar från Historiska institutionen i Göteborg 53).
- Skott, Fredrik 2011: Folkminnesforskning – Göteborgs högskola. *Ljusgården*. S. 41–43.
- Tegler Jerselius, Kristina 2003: *Den stora häxdansen. Vidskepelse, väckelse och vetande i Gagnef 1858*. Uppsala: Uppsala universitet (Studia Historica Upsaliensa 209).
- Weikert, Monica 2004: *I sjukdom och nöd. Offerkyrkoseden i Sverige från 1600-tal till 1800-tal*. Göteborg: Göteborgs universitet (Avhandlingar från Historiska institutionen i Göteborg 38).

NYA AVHANDLINGAR

Paul Agnidakis: *Rätten till platsen. Tillhörighet och samhörighet i två lokala industrisamhällen under omvandling*. Brutus Östlings Bokförlag Symposion, Höör 2013. 224 s., ill. English summary. ISBN 978-91-7139-888-8.

Är den etnologiska lokalsamhällesstudien värd en renässans? Den frågan ställs man inför när man läser Paul Agnidakis avhandling *Rätten till platsen. Tillhörighet och samhörighet i två lokala industrisamhällen under omvandling*. Avhandlingen kan betraktas som ett försök att gjuta nytt liv i en genre som hade sin storhetstid för snart ett halvt sekel sedan.

Agnidakis skildrar i sin avhandling två samhällen vars historia är tätt sammanvävd med de industrier som under lång tid varit tongivande på orten, träindustrisamhället Timrå i Västernorrland och järnbrukssamhället Surahammar i Västmanland. För dessa orter har nedläggning och omvandlingar inom industrin inneburit stora förändringar under den tid som i många sammanhang beskrivits som postindustriell.

I fokus för avhandlingen står de båda orternas invånare, såväl de som bott där länge, jobbat i industrin och upplevt dess nedgång, som de som mer nyligen och av helt andra skäl flyttat dit. Dessa människors vardagsliv och lokala identitetsbyggen, deras relationer till platsen där de bor och till varandra, är det som står i centrum. Centrala begrepp är samhälle, plats och identifikation. Syftet med avhandlingen är att undersöka ”hur människor relaterar till och skapar sig en plats i Surahammar respektive Timrå, där de bor och lever sina liv”.

Ordet lokalsamhälle, ibland kortare uttryckt som ”det lokala” förekommer flitigt i avhandlingen, som därmed placerar sig i en etnologisk tradition av lokalstudier, med föregångare som Åke Dauns *Upp till kamp i Båtskärsnäs* (1969); studier som var en viktig beståndsdel i utvecklingen av en samtidsorienterad etnologi under 1960- och 70-talen. I takt med att den etnologiska uppmärksamheten med tiden har riktats mer mot gränsöverskridande flöden och identitetskonstruktioner, har genren tappat mark.

Liksom många tidigare lokalstudier riktar den här avhandlingen blicken mot orter med industriell anknytning, vilka vare sig är fullt ut stad eller landsbygd. Detta är samhällen som många känner igen sig i. Än idag lever många sina liv på platser som dessa, trots att de hamnat i skymundan i en tid då i synnerhet storstaden, men i viss mån även den mer utpräglad rurala landsbygden, hamnat i fokus för såväl den mediala och kommersiella som den vetenskapliga uppmärksamheten.

Hur kan då en lokalstudie utformas med utgångspunkt i dagens etnologi? Kan man undvika att skildra de studerade samhällena som isolerade och oföränderliga, något som tidigare studier av lokalsamhällen emellanåt kritiserats för? ”Att människor ingår i en större samhällelig kontext utesluter inte att de ändå kanske i första hand agerar utifrån och tänker sig till ett mindre och mera greppbart sådant sammanhang”, konstaterar författaren och detta är en viktig utgångspunkt för avhandlingen.

Det är i diskussionen om plats, platstagande och plats-tillhörighet som studiens teoretiska perspektiv ringas in. Agnidakis positionerar sig inom forskningsfältet etnologisk platsforskning, och säger sig ha ambitionen att ”utföra en platsens kulturanalys”. Det är inte i första hand den enskilda individens upplevelser av och inverkan på platsen som här står i fokus, utan de sociala dimensionerna av människors platstagande och identifikation med det lokala. ”Att höra till en plats handlar alltså om att höra samman med andra som delar platsen, eller med andra som delar ens sätt att dela platsen.” Det är viktigt att komma ihåg, påminns vi om, att olika lokala tillhörigheter och samhörigheter kan existera parallellt, på samma ställe.

Avhandlingen behandlar två på många sätt jämförbara samhällen, men avsikten är inte att jämföra dem; i stället används Timrå och Surahammar som ”fördjupade kontextuella speglingar av varandra”. Man kan fundera på i vad mån det är adekvat att idag beskriva dessa orter som industrisamhällen, med tanke på de omvandlingar och nedskärningar som industrin genomgått. Avhandlingen ger inga detaljerade uppgifter om förändringarna av arbetsmarknaden, inga exakta

siffror på antal anställda i olika branscher, men vi får veta att de ”gamla” industrierna på respektive ort som förr höll sig med tusentals anställda idag bara har några hundra anställda, och att nya industrieföretag tillkommit i mindre omfattning. Trots att industrin tappat en hel del av sin ekonomiska betydelse på de båda orterna är den fortfarande central i förståelsen av platsens och invånarnas identitet. Beteckningen industrisamhälle förefaller idag i högre grad syfta på platsens identitet än på dess näringar.

Avhandlingen bygger på ett synnerligen omfattande etnografiskt material. För att närstudera invånarnas relationer till sina hemorter har Agnidakis nämligen fältarbetat – mycket och länge. Totalt rör det sig om inte mindre än 18 månaders fältarbete som genomförts i perioder från ett par dagar till ett par månader mellan åren 2000 och 2009. Genom att helt enkelt för en tid bosätta sig i de aktuella orterna har Agnidakis strävat efter att ”låta mig omges av platserna som människorna i min undersökning lever på och fyller med mening”. Olika typer av samtal och ”ett rätt förbehållslöst intervjuande av människor som korsat min väg” har varit en viktig del i fältarbetet. Över 200 intervjuer, mellan två och sex timmar långa, ingår i det digra material som avhandlingen vilar på. Därutöver har ett tiotal intervjuer genomförts under promenader i respektive samhälle, med en metod som i metodlitteraturen går under flera olika benämningar, t.ex. *walkalong*, *talking whilst walking* eller *go-along interviews*. Agnidakis väljer att benämna dessa walkabout-intervjuer, och en randanmärkning är att detta alternativ är mindre lyckat då ordet walkabout har associationer till en rit hos aboriginer i Australien.

Det är framför allt två grupper som utkristalliseras och ställs mot varandra i avhandlingen, nämligen de som har rötter på respektive ort från den tid då industrin dominerade i samhället och de som har flyttat in under senare tid. Författaren väljer att benämna dessa ”gamla respektive nya invånare”, alternativt ”den rotade majoritetsbefolkningen” och ”den nyinflyttade befolkningen”. I kapitlet ”En ’äkt’ lokalinvånare”, möter vi de riktigt inbudda och lokalt förankrade. Här sätts myten om den äkta Surahammarbon respektive Timråbon i fokus och granskas som en del i pågående lokala identifikationsprocesser. I Surahammar kallas de allra mest lokalt förankrade för *ursuringar*, och en informant förklarar att ”En ursuring är ingenting man kan bli bara så där. Det är vad man föds till av farfar som jobbat på bruket... eller av bruket självt”. I både Timrå och Surahammar ger en lokal arbetarbakgrund

den bästa förutsättningen för att accepteras som ”äkt” lokalinvånare. Kapitlet speglar flera sidor av hur dessa uppfattar sig själva och varandra, sin plats i världen och det samhälle de är del i. Främst diskuteras *föreställningar* om den ”äkt” lokalinvånaren, men det handlar också om faktiska människor som förefaller vara äkta lokalinvånare – här finns en viss glidning även om den uttryckliga ambitionen är att sätta föreställningarna i fokus. Längre fram i avhandlingen används begreppet ”urininvånare” i samband med majoritetsbefolkningen, något som framstår som mindre lämpligt.

I nästa kapitel väljer Agnidakis att titta närmare på ett antal platser som blivit viktiga för gemensam lokal tillhörighet bland dem som han benämner de ”äkt” lokalinvånarna. Det handlar om samlingsplatser av olika slag, med en relativt lång kontinuitet på orten. Tre olika typer av platser diskuteras här i var sitt avsnitt: fritidens, idrottens och den kooperativa handelns platser, och det är tydligt att det i de båda samhällena finns en mycket tydlig, traditionsbunden klassdimension i vem som rör sig på vilka platser.

Bland fritidens ”platser för förströelse och förlustelse” märks biograferna som tidigt kom att identifieras med arbetarbefolkningen i både Timrå och Surahammar, och som fortsatt att vara viktiga mötesplatser. Här som på många andra håll i landet tog Folkets hus-föreningarna över biografverksamheten sedan orternas privatägda biografer hade lagts ner. Folkets hus liksom Folkets Park har i det kollektiva medvetandet omdefinierats till alltmer ses som platser för nöjen.

Idrotten och då i synnerhet ishockeyn har en stor betydelse i både Timrå och Surahammar, och förefaller ha en särskilt stark förankring bland de rotade lokalinvånarna med arbetarbakgrund. Agnidakis visar att hockey är ett givet tema i många vardagliga samtal orsbor emellan; informanterna vittnar om hur viktigt det är att gå på matcherna liksom att delta i försnack och eftersnack.

Vidare uppmärksammas den kooperativa handelns platser, Domus i Timrå och Konsum i Surahammar. Här har arbetarna alltid handlat, i solidaritet med den kooperativa rörelsen, och här handlar många fortfarande. Men idag finns nya konkurrerande affärer, inklusive lågprisbutiker och utlokaliserade köpcentra, och i texten möter vi exempel på en rad olika strategier som individer tar till för att kombinera sina önskemål om att handla på andra ställen med den kollektiva strävan att fortsätta handla i Kooperationens butiker. I både Timrå och Surahammar finns en stark tradition av att veckoslutshandla på Domus respektive Konsum, och

butikerna blir under dessa tider viktiga träffpunkter, i synnerhet för de invånare som tillhör ”den rotade majoritetsbefolkningen”. Agnidakis väljer att beskriva vecko-slutshandlandet som en ”kooperativ samhörighetsritual” och beskriver med utgångspunkt i sitt fältarbete hur denna ritual går till.

Kapitlet ”De nya lokalinvånarna” är centralt i avhandlingen, då det belyser de spänningar som uppstår i ett industrisamhälle under omvandling när den rotade majoritetsbefolkningen och nya grupper av inflyttare ska samsas om samma plats. Här riktas uppmärksamheten mot dem som valt att flytta till det postindustriella Timrå respektive Surahammar. De första av dem som i avhandlingen karaktäriseras som nyinflyttare kom under 1970-talet. De var i allmänhet relativt unga, välutbildade och ideologiskt vänsterorienterade som med vissa paralleller till den samtida gröna vågen-rörelsen tilltalades av tanken på att bosätta sig i en mindre ort. Billiga bostäder gjorde det möjligt även för unga att skaffa sig ett eget hus, och många av dem kom också att arbeta på sin nya hemort, inte sällan inom den kommunala sektorn. En inflyttad bibliotekarie berättar om hur hon genast ville sätta sig in i det lokala: ”Jag fattade ganska snart att det var hockey som gällde här, så jag hängde med i ishockeyn och läste in mig på Surahockeyns framgångs-saga. Jag gick på matcherna och högg i i hejarramsorna. Hockey är ju jätte viktigt för Surahammarborna och jag ville inte vara utanför.” Men att bli fullt ut accepterad som nyinflyttad är inte så lätt. Vi-och-dom-tänkandet är grundmurat; de som är inflyttade från Västerås fortsätter att betraktas som ”stanare” och utskiljs på så sätt från ortens egna ”suringar”. Gränsdragandet är ömsesidigt; de nyinflyttade varken tillåts eller vill bli accepterade som ”äkta” ortsbör.

En ny typ av inflyttning tog fart under 1990-talet. Då var det främst pendlande småbarnsfamiljer som fann ett prisvärt och barnvänligt boende i en mindre ort, på pendlingsavstånd från Sundsvall respektive Västerås. Dessa nya inflyttare har enligt Agnidakis visat sig ha helt andra förhållningssätt till sin nya bostadsort. Många av dem verkar inte ha någon ambition att bli en del av lokalsamhället. De söker lugnet, tystnaden, naturen och betraktar sin boplatz snarare som ett ställe att ladda batterierna än en plats att involvera sig i. Flera av dem är också öppna för att boendet i Timrå eller Surahammar kan vara ganska tillfälligt.

Särskilda erfarenheter delas av de personer som flyttat in i de gamla herrgårdarna i Surahammar respektive Vivstavary i Timrå. De har fått erfara att det inte är lätt

att ta sig in i det lokala samhället. En av dem, som utan större framgång försökt driva hotell och restaurang i sin gamla herrgård, berättar: ”Jag har senare förstått att det här området inte var tillåtet för arbetarna förr. Här bodde ju disponenten. Men att det ska ligga så långt in att man inte kan ta sig hit och uppskatta en vacker miljö och njuta av en utställning eller en god matbit, för att man inte tyckte om ingenjörerna eller disponenten, det förstår jag inte.”

I kapitlet ”I det lokals centrum och skugga” framträder frukterna av Agnidakis omfattande etnografiska fältarbete allra tydligast. Här möter vi en grupp invånare som befinner sig i centrum men samtidigt på båda de studerade orterna uppfattas som ett problem. Det handlar om alkisarna eller missbrukarna, de som håller bänkarna på torget varma. Detta är, som författaren uttrycker det, människor som ortsborna hellre talar om än talar till. Såväl nya som gamla ortsbör uttrycker obehag, rädsla och avståndstagande gentemot denna grupp, och i detta samtalsämne förenas de gamla och nya invånare som på så många andra områden markerar avstånd till varandra.

Vi möter dock inte bara andra ortsbors förhållnings-sätt till gruppen, utan också de människor som ingår i den. I Surahammar visade sig Agnidakis fältarbetsbostad erbjuda öppningar för att lära känna en grupp missbrukare med finländsk bakgrund, som av kommunen erbjudits bostäder i samma nedgångna miljonprogramsområde. ”Ingen annan skulle vilja bo här frivilligt, men nu är det mitt hem och det är det som är viktigt” konstaterar en av dem. Successivt fick Agnidakis under sitt fältarbete möjlighet att delta i gruppens sociala samvaro ”om än inte som en fullvärdig medlem så åtminstone som ett godkänt inslag i sammankomsterna”. På så vis möjliggjordes inblickar i en sfär som kan vara svår för forskare att komma åt.

I detta avsnitt får vi värdefulla inblickar i dessa kantstötta personers vardagliga sätt att relatera till platsen där de bor, och till varandra. ”Även för människor i samhällets marginaler existerar mekanismer för inneslutning och uteslutning”, konstaterar författaren och pekar som på den skarpa skiljelinjen mellan ortens ”egna” missbrukare och de som tillfälligt söker sig dit från de närliggande större städerna. Intressant nog, verkar dessa besökare lockas av liknande faktorer som de nyigen inflyttade, av småortens lugn och trygghet.

I avslutningskapitlet summeras de centrala analytiska trådarna och den bild som genom avhandlingen framträtt av både samstämmiga och motsägelsefulla förhållnings-sätt till och inom det lokala. Lokalt är inget som bara

är, utan något som skapas och som emellanåt måste försvaras, konstaterar Agnidakis. En lokal plats kan vara något man måste förhandla sig till. I kapitlet lyfts dikotomin mellan småorten och staden fram som ett bärande tema. Med inspiration från Thomas Hylland Eriksen och hans begrepp *rötter* och *fötter* diskuteras det komplicerade förhållandet mellan platsrörlighet och platsbundenhet. Här riktas blicken även mot framtiden, och författaren uppmärksammar exempel på nyinflyttare som på olika sätt närmat sig majoritetsbefolkningens sätt att leva, samtidigt som de behållit ett slags nyinflyttarperspektiv. Detta antyder att gränser förskjuts och förändras. Och kanske blir det, som Paul Agnidakis föreslår på avhandlingens sista sida, så småningom tillfälliga lokala tillhörigheter som kommer att dominera, och även omfatta gamla ortsbor?

Avhandlingen är välskriven och väl disponerad, med en tydlig röd tråd som gör att läsaren lätt kan följa hur resonemangen byggs upp och knyts samman. Språket är omsorgsfullt behandlat, men ibland på gränsen till omständligt. Som läsare anar man att det bakom de slutliga formuleringarna ligger ett stort arbete, inte minst när det gäller att korta, komprimera och sålla. Mot bakgrund av det osedvanligt omfattande fältarbete som avhandlingen baseras på är det en beundransvärd prestation att kunna presentera kontentan i en lättöverskådlig och väl genomarbetad bok om dryga 200 sidor. Det är värt att reflektera över det faktum att boken baseras på över 200 intervjuer, i snitt fyra timmar långa, vilket således innebär att varje sida i boken motsvaras av en fyra-timmarsintervju, plus övrigt material. Ett fältarbete av sådana proportioner framstår snarare som ett problem än som en tillgång i ett avhandlingsarbete av idag, och det kan vara på sin plats att avråda andra doktorander från att sikta ens i närheten av de materialmängder som bildat utgångspunkt för denna avhandling!

Det gedigna etnografiska arbetet är samtidigt avhandlingens styrka. Det råder ingen tvekan om att Agnidakis är en skicklig fältarbetare, och avhandlingen speglar en smittande entusiasm inför etnologins möjligheter. Allt talar dock för att han hade kunnat skapa intressant etnografi och belysa sitt ämne väl även med betydligt färre intervjuer och mer begränsad tid i fält, vilket förmodligen hade gjort resan mot målet rakare. Nu syns bara en liten bråkdel av materialet i avhandlingen, och vi kan bara hoppas att författaren får tillfälle att använda åtminstone delar av allt det övriga i andra sammanhang.

I den sällning som varit nödvändig har författaren i enlighet med sitt syfte prioriterat beskrivningar och

analyser av hur människor enskilt och tillsammans skapar sig en plats i Timrå respektive Surahammar. I urvalet har människors berättelser prioriterats framför allmänna fakta och siffror, och det är ett rimligt val i en etnologisk studie. Här och var drivs det dock så långt att man som läsare saknar grundläggande uppgifter om de båda samhällena, och en kronologisk överblick över vad som hände när. En mer utvecklad diskussion av hur förhållandena i Timrå och Surahammar liknar eller skiljer sig från andra, likartade platser hade också varit välkommen.

Sammantaget lyckas ändå Agnidakis väl med att utifrån sina djupdykningar i dessa två orter tolka vad som idag händer på många håll när gamla och nya invånare ska samsas i industrisamhällen under omvandling. Att de människor som lever sina liv på platser som Timrå och Surahammar har viktiga saker att berätta om vår tid och vårt samhälle är uppenbart, och en av avhandlingens förtjänster är att den påminner om att de små orterna alltjämt är angelägna att studera.

Katarina Saltzman, Göteborg

David Thorsén: *Den svenska aidsepidemin. Ankomst, bemötande, innebörd*. Acta Universitatis Upsaliensis. Uppsala Studies in History of Ideas, Uppsala 2013. 527 s., ill. ISBN 978-91-554-8594-8.

Jag läser idéhistorikern David Thorséns avhandling *Den svenska aidsepidemin. Ankomst, bemötande, innebörd* parallellt med Jonas Gardells romansvit *Torka aldrig tårar utan handskar*. I båda fallen är det texter som behandlar ankomsten av hiv-viruset till Sverige i början av 1980-talet och de konsekvenser det fick för samhället och, inte minst, de människor som drabbades. Det är så klart två väldigt skilda verk. Samtidigt är det en läsning som får mig att börja fundera kring vad ett virus är? I såväl Thorséns som Gardells böcker synliggörs, vill jag mena, hur ett virus har en agens som är något långt mer än dess biologiska agens. Det så kallade ”human immunodeficiency viruset” var och är inte bara en biologisk enhet utan när den väl har infekterat den levande organismen människan och för eget maskineri börjat tillverka fler viruspartiklar, blir den också noden i ett nätverk som förgrenar sig ut i samhället och får människor att känna och handla. Denna biologiska enhet kan betraktas som en skärningspunkt där kedjor av reaktioner transformerar biologisk agens till samhällelig- och

existentiell agens. Det är denna transformation som jag fastnar för i läsningen av dessa verk.

År 1982 upptäcktes de första fallen av aids i Sverige. Thorsén utgår från *Läkartidningens* fallbeskrivningar när han skriver fram ankomsten av diagnosen i Sverige och hur läkarna på Roslagstulls sjukhus i Stockholm ställde den första svenska aidsdiagnosen i december detta år. Det fanns vid tillfället ett tiotal män i yngre medelåldern, alla homo- eller bisexuella, med liknande symptom, som låg inne för behandling och diagnostisering. I februari 1983 publicerade *Läkartidningen* de första svenska fallen och endast sex månader senare, i augusti, inträffade det första kända dödsfallet i Sverige. Under denna relativt korta period transformerades virusets biologiska agens till en samhällelig agens som tog sig uttryck i bl.a. *Läkartidningen*. Läser vi romansviten *Torka aldrig tårar utan handskar* ger Gardell en något annorlunda beskrivning när han målar upp ett julaftonsfirande i en lägenhet på S:t Paulsgatan i Stockholm bland homosexuella män. Aids har officiellt ännu inte kommit till Sverige utan är något som romanpersonerna endast kunnat läsa om i larmrapporter från USA, där homo- och bisexuella män drabbats av en ny och mystisk cancer. Men i lägenheten erfar man en annan form av transformation än den som sker i *Läkartidningen*, här får vi som läsare istället bevittna hur hiv-viruset skapar en existentiell agens som påverkar vardagens alla göranden. Under högtiden får vi en inblick i hur en av männen, Paul, känner av en förkylning, och en annan, Reine, har klåda i munnen som gör att han måste äta julsiskan mycket långsamt. Förkylningen och klådan ska senare visa sig vara tecken på att de blivit smittade, men den där julaftonen skämtas och skojas det om att Reine ska ta lite snaps för att ta död på det onda. Denna vardagssituation kan därmed också betraktas som en skärningspunkt där kedjor av reaktioner föds och som transformerar hiv-virusets agens till en existentiell agens om kroppens lidande.

Utifrån den numera klassiska definitionen som medicinantropologen Arthur Kleinman gör mellan *disease* och *illness* kan den transformation som fick sitt uttryck i *Läkartidningen* i februari 1983 beskrivas som ett försök att skapa en biomedicinsk ”disease-definition” av aids, medan Gardells långt mer litterära exempel belyser de ”illness-upplevelser” som människor hade av att antingen själva ha blivit smittade eller som anhöriga till någon som smittats. I förstone kan det uppfattas som transformationer som gav upphov till två olika typer av agens – en samhällelig och en existentiell – men

studerar vi Thorséns och Gardells verk tillsammans blir vi varse att nätverken snarare tog form av en symbiotisk förgrening mellan en mängd olika agens. Vi bör med andra ord ifrågasätta Kleinmans uppdelning mellan *disease* och *illness*, mellan det samhällelige och det existentiella, och istället söka efter de undersökningsytor där det samhällelige gestaltas i det existentiella. En sådan undersökningsyta kan vara ett julaftonsfirande på S:t Paulsgatan, här erfars inte bara virusets agens utan här skapas också ett minne av erfarenhet. När jag läser Thorséns avhandling funderar jag mycket på den här dimensionen av vad ett virus är och hur den på olika sätt påverkade det svenska samhället.

Thorsén har i *Den svenska aidsepidemin* som syfte ”att beskriva och analysera epidemins breda historia, att undersöka hur den bemöttes och hanterades av de drabbade, av den medicinska vetenskapen, av samhällets institutioner och i den offentliga debatten” (s. 12). Som teoretisk utgångspunkt väljer han att betrakta epidemibegreppet inte som ett numerärt perspektiv över smittade och sjuka, utan snarare dess sociala och kulturella dimensioner. Sjukdom är, precis som Kleinman ovan skulle hävda, inte bara en biologisk realitet, utan också socialt och kulturellt föränderligt. Thorsén har också en annan central utgångspunkt och det är epidemins mediala och visuella gestaltning och hur den kan sägas vara meningsskapande. I avhandlingen studerar han detta meningsskapande i relation till hur gestaltningen tar form och vilken effekt som skapas. Ett mycket viktigt perspektiv i avhandlingen och helt centralt för att förstå hur samhällets myndigheter internaliserar hälsopromotion och därmed också försöker skapa samhällsmedborgare som tar ansvar för sin hälsa. Hur så att säga det samhällelige och det existentiella vävs samman i den enskilda individen. Med dessa två utgångspunkter väljer Thorsén att, som han skriver: ”tydliggöra på vilket sätt hiv och aids förstods i relation till andra aktuella samhällsproblem och hur dessa relationer kom att påverka den svenska aidsdebatten och aidspolitiken” (s. 22). En givande utgångspunkt då Sverige, ur ett internationellt perspektiv, var ett exceptionellt fall med en lagstiftning som trängde långt in i människors privatliv samtidigt som samhället satsade stora resurser på massiva informations- och sjukvårdsinsatser.

För studiens analys har Thorsén valt att använda sig av en mångfald empiriskt material. *Läkartidningen* har redan nämnts men också sådant material som protokoll från den svenska aidsdelegationen, mediematerial

från nyhetstidningar, debattböcker och memoarer kan nämnas. Avhandlingens styrka, och som jag vill lyfta fram lite extra, är det affisch- och annonsmaterial som bl.a. aidsdelegationen producerade samt tillhörande underlag såsom strategidokument, kontaktrapporter, distributionslistor etc. Thorsén visar i sin avhandling att detta är i hög grad ett mycket givande material och något som den humanistiska hälsoforskningen oftare borde återvända till, inte minst för att undersöka den samhällseliga agensens artefakter.

Något som också kort ska nämnas innan vi kommer in på avhandlingens empiriska redovisning är den periodisering Thorsén gör och som skiljer sig något från tidigare studiers periodiseringar. Dispositionen i denna studie följer i högre grad den officiella svenska aidspolitiken och får därmed en mer kronologisk-tematisk indelning. Utgångspunkten är att Thorsén inte bara vill ”följa vad som förändras [...] utan också *hur* dessa förskjutningar gick till” (s. 35). Avhandlingen har fyra empiriska delar: del 1 ”Ankomsten” åren 1981–1985, del 2 ”Reaktionen” 1985–1989, del 3 ”Konsolideringen” 1989–1992 och avslutningsvis del 4 ”Avklingandet” som berör åren närmast 1992. Det är en rimlig periodisering och fungerar analytiskt väl ihop när t.ex. aidsdelegationens arbete presenteras men blir svårmanövrerbar när mer flyktiga processer presenteras.

Del 1 kan sägas beskriva utvecklingen från de första medicinska förklaringsförsöken och de mediala rapporterna om den mystiska sjukdomen till det nationella kristillstånd som eskalerade under första hälften av 1985, när det stod klart att det var risk för att det skulle utvecklas en aidsepidemi i Sverige. Medierna var tidiga med att rapportera om utvecklingen i USA och den första artikeln publicerades i *Svenska Dagbladet* i början av februari 1982. Tidigt drogs det paralleller till välkända epidemier i historien. Detta är en intressant medielogik som kan jämföras med andra sjukdomsfall, 1982 var exemplet smittkoppor. Thorsén beskriver också hur främst RFSL drev på och kom att bli en central aktör i det svenska aidsarbetet, medan Socialstyrelsen var något mer avvaktande och betraktade initialt aids som en extremt ovanlig sjukdom som främst drabbade en mindre grupp homosexuella män. Detta skulle komma att förändras när Sverige fick det första kända dödsfallet 1983 och Thorsén pekar på att det nu skedde en ökad politisering i aidsfrågan i både media och bland de offentliga aktörerna som RFSL och Socialstyrelsen. Detta gjorde också att situationen kom att tolkas på olika sätt, vilket Thorsén lyfter fram när han skriver: ”Orsaken

till att situationen tolkades så olika av myndigheter bör nog snarare sökas i skilda vardagserfarenheter och olika myndighetsspecifika ansvarsområden och samarbetsformer än i konspiratoriska förklaringar” (s. 66). Thorsén lyfter här fram en sådan undersökningsyta där det samhällseliga i hög grad kom att gestaltas i det existentiella, hur enskilda aktörer och deras upplevelser av aids också färgade av sig i hur olika myndighetspersoner till en början kom att agera i aidsfrågan. Inte minst kom det att handla om en politisering som var nära relaterad till 1980-talets kamp att som homosexuell få leva ett öppet och fullvärdigt liv och där aids utmanade detta. Det var med andra ord en kris i dubbel bemärkelse. Med antikroppstestet 1984 blev det också möjligt att spåra sjukdomen innan den brutit ut, vilket ytterligare möjliggjorde de politiska interventionerna. Detta ledde fram till att sjukdomen kom att framställas, både i media och från myndigheter, som ”en exceptionell utmaning som krävde en lika kraftfull som omedelbar samhällsreaktion” (s. 95). Aids hade kommit till Sverige.

Del 2 – Reaktionen 1985–1989 – är avhandlingens längsta del, den sträcker sig över 238 sidor och är tematiserad under följande fyra rubriker: Aidsdelegationen, Åtgärder, Känslor och Kampanjer 1987–1989. Våren 1985 tillsattes den svenska Aidsdelegationen och därmed kom också mycket av det offentliga arbetet att koncentrera sig kring denna delegation. Delegationen fick till uppgift att samordna det nationella aidsarbetet, följa och initiera forskning samt bedöma var det fanns resursbehov. Thorsén beskriver också ingående de medicinska, mediala och politiska förutsättningar som rådde vid delegationens bildande. En sådan var att aidsdebatten under våren 1985 kom att allt mer handla om riskerna med ökad smittspridning mellan och från narkomaner. Vid tidpunkten fanns också kritiska röster som menade att delegationen hade tillkommit för att skydda en heterosexuellt definierad allmänhet i relation till riskgrupperna som hade definierats som narkomaner och homo- eller bisexuella. I ”Åtgärder” beskrivs sedan de insatser som samhället gjorde initialt för att försöka få kontroll över det som nu definierades som ett växande samhällshot. Detta hot kom att ställa några mycket centrala frågor på sin spets: ”Var gick gränsen för myndigheternas insatser, deras möjligheter att påverka såväl individer som större kollektiv”? (s. 116). Som tidigare nämnts gick Sverige långt när det gällde att kontrollera och reglera människors privatliv, det samhällseliga trängde in i det existentiella. En första förändring var att aids kom att klassificeras som en

venersjukdom enligt smittskyddslagen och det blev därmed möjligt att tvångsvårda enskilda individer, vilket i praktiken innebar narkomaner. När man dessutom fortsatte att utveckla en redan offensiva narkomanvård kom denna grupp att bli mycket utsatt och Thorsén skriver att "individen var skyldig att underordna sig kollektivet och dess intressen" (s. 125). Här görs också en mycket intressant analys när Thorsén visar hur den svenska narkomanvården, på grund av kopplingen till hiv och aids, kunde implementera många av sina politiska visioner. Också testet kom att förstärka den skarpa lagstiftningen genom att den hade som mål att epidemiologiskt övervaka utvecklingen, vilken kunde komma i kläm med individens rätt till frihet och integritet. Även införandet av bastuklubbslagen 1987 kan betraktas som en sådan inskränkning av människors frihet. Men man får inte glömma, vilket Thorsén också påpekar, att aidsarbetet genomsyrades av en långgående pragmatism när åtgärderna följde hand i hand med stora satsningar i vård och omsorg med sådant som frivillig testning, kostnadsfri sjukvård, utökade narkomanvårdsinsatser och stöd till frivilligorganisationer.

I del 2 behandlas också enskilda människors föreställningar, ideal och erfarenheter av aids under rubriken "Känslorna" och här utgår Thorsén från ett empiriskt material hämtat från bl.a. tidningar och memoarer. Här presenteras de olika sjukdomsbilder som fanns vid tiden och som kom att vara både de mediala porträtten av aids likaväl som nya patientroller som växte fram på grund av sjukdomen. Sådana porträtt kunde vara Sighsten Herrgård som sommaren 1987 öppet berättade i media om sin sjukdom och därmed också gav aids ett ansikte. Kapitlet diskuterar också hur aids skapade känslor på en mer övergripande samhälls nivå, som t.ex. inom kyrkan eller hur sjukdomen verkade frammana en ny syn på kärlek. Om avhandlingens periodisering fungerar tillfredsställande när det gäller upptäckten av aids i Sverige och Aidsdelegationens tillsättande, så fungerar det inte lika effektivt på detta material. "Känslorna" skulle behöva mycket mer utrymme för att dels tolkas av forskaren, dels skapa en tätare etnografi. Det blir helt enkelt för komprimerat.

Den sista delen i del 2 är "Kampanjer 1987–1989" där de många informationskampanjerna som hade till syfte att minska smittspridningen presenteras. Thorsén arbetar med ett väldigt intressant material där det inte bara är informationsmaterialet som är centralt, utan också de dokument som förelåg för de olika kampanjerna samt utredningsmaterial. Han kan därmed visa på

hur nära ansvariga myndigheter arbetade med reklambyråer för att utforma de budskap som sändes ut och vilken kritik de senare fick för sina kampanjer. Thorsén påpekar också att det i början av kampanjerna gällde att informera det stora flertalet. Han skriver: "Samtidigt är det tydligt att kampanjerna, trots att utmaningarna var stora, ytterst syftade till att så snabbt som möjligt få så många som möjligt att anpassa sig till den nya vardag som hiv och aids innebar" (s. 302). Men genom att följa kampanjmaterialet över tid kan han samtidigt se hur myndigheter anpassade sig i relation till den kritik man fick och hur kampanjerna förändrades.

Syftet med del 3 – Konsolideringen 1989–1992 – är, som Thorsén skriver: "att visa på både kontinuitet och förändring, att analysera både den enighet och konflikt som rådde under denna mindre intensiva fas" (s. 337). I första kapitlet, "Samförstånd och kriser", beskrivs hur aids under perioden inte längre var en lika dagsaktuell samhällsfråga, vilket inte minst märktes på att artiklar i nyhetstidningarna minskade. Det fanns inte heller en lika hotfull bild av en massepidemi och samhället hade också lyckats minska smittspridningen. Aids kom därmed att i allt högre grad uppfattas som en sjukdom bland andra sjukdomar. Det fanns mot slutet av 1980-talet också en "aids-trötthet" menar Thorsén. Samtidigt fanns det nu utrymme för andra diskussioner. De som tidigt hade blivit blodsmittade genom sjukvården, t.ex. de blödersjuka, ställde krav på ekonomisk kompensation. Ett annat tema som diskuteras är att aids som en global epidemi blev allt synligare också i Sverige. Dels handlade det om de svenskar som blev smittade utomlands, dels handlade det om de som kom till Sverige som t.ex. flyktingar. Ett avslutande tema i kapitlet är hur sjukvården förändrades då allt fler insjuknade i aidsdiagnoser.

Kampanjerna under denna period kom också att förändras, inte minst på grund av att aids hade tappat sin mediala och kulturella attraktionskraft. Nu kom aidsdelegationen istället att satsa på mer riktade insatser som hade till syfte att bryta tystnaden kring aids. En förändring under början av 1990-talet var också ett större fokus på det individuella ansvaret och att, som Thorsén skriver "jag skulle reflektera över *mitt* eget beteende, på de val och de risker som just *jag* tog" (s. 381). Nu kom de metoder individen kunde vidta för att skydda sig att lyftas fram tydligare och kampanjer med fokus på kondomen blev allt fler. Det skedde en kondomnormalisering. Avslutande kapitel i del 3 behandlar "Öppenhet och tystnad", som kan sägas behandla dimensioner av vilket ansvar individen hade i förhållande till sin kropp

och sjukdomen. I kapitlet behandlas hur det i Sverige fanns både en moralisk och politisk dimension i hur öppen den enskilde kunde vara kring att berätta om sin diagnos. Kapitlet diskuterar två svenska fall ingående, Jacob Dahlin och Ebbe Carlsson. I fallet Dahlin kom det att handla om spekulationer i medierna av vad han dog av 1991, endast 39 år gammal. När det gäller Carlsson belyses hur han, liksom Herrgård, trädde fram och gav aids ett ansikte.

I den avslutande del 4 – Avklingandet 1992–1996 – riktas fokus mot hur aidsarbetet förändrades när pandemins utmaningar blev större samtidigt som det nationella intresset för sjukdomen minskade. Thorsén menar att en stabilisering och normalisering skedde i förhållande till den svenska aidsepidemin, både politiskt, medialt och kulturellt under denna tid. Inte minst handlade det om att den katastrof som hade målats upp i mitten av 1980-talet uteblev. Samhället hade gått från kris till vardag. I början av 1990-talet kom aidsdelegationen att få allt mer kritik för att de hade spenderat stora summor pengar på att informera om risker som nu kom att framstå som mindre riskfyllda. Thorsén skriver att: ”Våren 1992 hördes alltså allt fler röster att aidsdelegationen haft fel fokus i sitt aidsarbete, riktat fel information till fel publik och till alltför stora kostnader, mänskliga såväl som ekonomiska och förtroendemässiga” (s. 428). Sommaren 1992 avvecklades så aidsdelegationen och dess arbetsuppgifter övertogs av det då nyinrättade Folkhälsoinstitutet.

I del 4 presenteras också de kampanjer som genomfördes mellan 1992 och 1996, nu med Folkhälsoinstitutet som avsändare. De första kampanjerna kom att rikta in sig på att stärka och bygga upp individens värderingar och praktiska handlingsberedskap i förhållande till sexualitet. Institutet fortsatte sedan med en kampanj som tog fokus på det globala läget och att många svenskar blev smittade utomlands. Som svensk var man inte skyddad från den globala epidemin och de konsekvenser den hade fått. För första gången kom också en nationell myndighetskampanj att genomföras som riktade sig till enbart män som hade sex med andra män. Kampanjen genomfördes 1993 och kom av bl.a. RFSL att ses som ett erkännande av homosexualitet från samhällets sida.

Det diskuteras i denna avslutande del också på vilka sätt denna tid kan betraktas som en delvis ny tid av stabilisering och normalisering. Ett mycket intressant underkapitel behandlar nedläggningen av Roslagstulls sjukhus i Stockholm, sjukhuset där den första svenska aidsdiagnosen ställdes, och hur verksamheten istället

kom att bedrivas på Huddinge sjukhus. På detta sätt, menar Thorsén, flyttade det etthundra år gamla epidemisjukhuset från stadens utkant ”till det moderna storsjukhusets hjärta” (s. 461). Hiv och aids blev nu en sjukdom som integrerades i det generella sjukdomspanoramata. Normaliseringen kan därmed inte bara betraktas som politisk, medial eller kulturell, utan det kom att bli en förändring som också tog sig materiell utformning.

Avhandlingen avslutas med ett ”Slutord” där Thorsén sammanfattar sina mest centrala slutsatser och på ett tydligt sätt lyfter fram de empiriska resultaten från undersökningen. Viktigt att lyfta fram är att studien bekräftar tidigare studiers resultat om aidsdelegationens framträdande och konsensusskapande roll, men att aidspolitik inte enbart uttrycktes i lagstiftning utan också i informations- och kunskapsförmedling. Samtidigt som Sverige hade en långtgående lagstiftning som syftade till att samhället skulle kontrollera den enskilda, fanns det samtidigt en stor portion av individuellt ansvarstagande. ”Den svenska aidspolitik byggde med andra ord i första hand på frivillighet, kunskapsförmedling och individuellt ansvarstagande” (s. 468) skriver Thorsén och poängterar att där det brast blev det samhällets plikt att ta över. För att förstå den svenska aidspolitik måste också relationen mellan aids och narkotika förstås, det var genom målen med ett narkotikafritt samhälle, menar Thorsén, som den långtgående aidspolitik kunde implementeras. Men det är också ett mycket bra exempel, vill jag mena, för att diskutera hur det samhällseliga tränger in i det existentiella. För att återvända till recensionens inledande diskussion om att viruspartiklarna blir en nod i ett nätverk som förgrenar sig ut i samhället, kan också det omvända lyftas fram där det samhällseliga letar sig tillbaka in i individen och får denna att agera. Här blir också en parallell läsning med Jonas Gardells romansvit så central, då hans böcker lyckas förmedla det existentiella på ett väldigt fint sätt.

Den svenska aidsepidemin är på många sätt en viktig avhandling, inte minst för att Thorsén går igenom och presentera ett stort och rikt material som uppkom på grund av det s.k. ”human immunodeficiency viruset”. Därmed blir det också en studie som klargör de många symbiotiska förgreningar som nätverket kring den lilla virusnoden skapar, istället för att enbart berätta historien utifrån de homosexuella männens perspektiv som Gardell gör. Thorsén har därmed skrivit den svenska aids-epidemins historia utifrån ett samhälleligt perspektiv.

Kristofer Hansson, Lund

RECENSIONER

Britt Liljewall: *"Mig själv och mitt gods förvalta" – 1800-talskvinnor i kamp om myndighet*. Nordiska museets förlag, Stockholm 2013, 240 s., ill. ISBN 978-91-7108-560-3.

I början av 1800-talet var de flesta kvinnor omyndiga i Sverige. Alla gifta kvinnor stod under sin makes förmyndarskap och de ogifta under faderns, närmaste manliga släkting eller under en annan, tillförordnad, mans förmyndarskap. Endast änkorna var myndiga. Många ogifta kvinnor ansökte om myndighet under seklets första del, en ansökan som ofta bifölls. Ansökningsförfarandet var emellertid en komplicerad procedur. År 1858 blev alla ogifta kvinnor myndiga vid 25 års ålder efter ansökan, och 1863 beslutades att alla ogifta kvinnor automatiskt skulle bli myndiga vid denna ålder. Gifta kvinnor stod däremot fortfarande under den äkta makens förmyndarskap fram till 1921.

Britt Liljewall, fil.dr. i historia och docent i agrarhistoria, har skrivit om hur kvinnor som ansökte om myndighet under 1800-talet agerade och bemöttes. Nio kvinnor är huvudpersoner i *"Mig själv och mitt gods förvalta"*, och Liljewall har försökt att med hjälp av kvinnornas ansökningar, mantalslängder, kyrkoböcker, flyttningslängder och testamenten rekonstruera deras liv. Hon pendlar mellan ett aktörsinriktat perspektiv och ett strukturellt, och anknyter till semantikern Hayakawas abstraktionsstege där man väljer olika utkikspunkter: närmare aktörerna eller strukturerna. Hennes övergripande fråga är: Hur använde 1800-talets kvinnor myndighetsredskapet för att forma sina liv? Underfrågorna handlar om vilka omständigheter som drev dem till att ansöka om myndighet, samt om relationerna mellan kvinnor och män samt mellan olika kategorier av kvinnor. Liljewall undersöker även efternamnsskicket i sin analys, samt titlarna fröken, mamsell, demoiselle, jungfru och piga och dessas förändring över tid, i syfte att ringa in de sökandes sociala hemvist.

Britt Liljewall undersöker samtliga ansökningar om myndighet som inkom till Justitierevisionen år 1800, 1825 och 1850. Mellan 1858 och 1864 sväller materialet

så pass mycket att Liljewall gjort en geografisk avgränsning till Barne och Ås härad samt till Lidköping och Vänersborg i Västergötland. Efter 1865 blev myndighet norm för ogifta kvinnor, men det förekom att kvinnor ansökte om att bli omyndigförklarade. Av dessa har Liljewall tittat närmare på 18 ansökningar från 1865–1870 från ogifta kvinnor som nu ansökte om att förbli omyndiga.

Att vara myndig under 1800-talet förknippades främst med större frihet att agera i ekonomiska ärenden, exempelvis att ha hand om större penningssummor, hyra bostad, ha ansvar för sin ekonomi, driva företag och sälja fast egendom. Under tidigt 1800-tal framhävde ofta kvinnorna sin stadgade ålder, sin goda vandel, sparsamhet och arbetsamhet som skäl för sin ansökan om myndighet, och bilden av kvinnan som ödmjuk och underordnad tonar fram, i linje med tidens ideal. Kvinnans beroende av andra för att få sin ansökan positivt bedömd blir också tydlig. I de fall då det rädde oenighet i kretsen kring den sökande om ifall hon borde bli myndig, var också risken uppenbart större att ansökan avlogs. Ofta kunde män i kvinnans omgivning ha intresse i att hon förblev omyndig, exempelvis för att kunna utnyttja tillgångar som annars tillföll henne.

Kring år 1800 kom de flesta ansökningar om myndighet från kvinnor ur samhällets mer privilegierade skikt. År 1850 tycks kvinnorna ha tagit större eget ansvar för sina ansökningar, och att ansöka om myndighet verkar inte ha varit lika utmanande som femtio år tidigare. Kvinnlig självständighet och företagsamhet tycks ha blivit mer accepterat, och de argument som framfördes handlade mer om försörjningsproblem. Den förändrade näringslagstiftningen med skråtvångets avskaffande 1846 och det ökade antalet ogifta kvinnor i befolkningen har givetvis satt sina spår i ökningen av ansökningarna och framhållandet av försörjningsproblematiken.

Under 1800-talets lopp spreds myndighetsagerandet både nedåt i åldrarna, till lägre sociala grupper än de borgerliga som tidigare dominerat och till kvinnor på landsbygden. Ett genomgående drag för de kvinnor som ansökte om myndighet under nästan hela tidsperioden var att fadern inte längre var i livet. Det tyder på en

starkt patriarkal norm: att ansöka om myndighet om fadern levde ansågs som ett normbrott. De som tidigt blev faderlösa var starkt överrepresenterade bland de myndighetssökande kvinnorna, en omständighet som bidrog till att kvinnan själv måste ta ansvar för sin försörjning. Efter 1850 tycks geografisk rörlighet och fattigdom ha drivit på kvinnor att ansöka om myndighet, ibland även om fadern var i livet.

Vi möter många gripande livsöden i Liljewalls bok. Maria Jönsdotter är ett av dem. Hon dömdes för barnamord på sin utom äktenskapet nyfödde son 1842, och dömdes till döden. Men hon benådades, och fick avtjäna sex års straffarbete på arbets- och korrektionsanstalten i Norrköping. Eftersom hon skött sig väl i fängelset kunde hon vid 28 års ålder återvända till föräldrahemmet i Billingehöjden i Skåne. Där bodde även hennes tidigare födda, också oäkta dotter. År 1850, vid 32 års ålder, ansökte Maria Jönsdotter om att få bli myndig, en ansökan som tillstyrktes av kyrkoherden i socknen. Han underströk hennes numera goda vandel, flit och arbetsamhet. Maria och hennes dotter flyttade till Malmö och efter en tid gifte Maria sig, men blev då åter omyndig.

Ett särskilt intressant fall av myndighetsansökan är Anna Kajsa Pettersdotter. Hon gifte sig med hökaren Olof Andersson efter att ha fött honom två barn, vilka senare följdes av ytterligare åtta. År 1860 ansökte den gifta Anna Kajsa för att få sin man omyndigförklarad, och själv få bli hans förmyndare. Maken hade då allt oftare börjat figurera i rådhusrättens protokoll på grund av fylleri, slagsmål och misshandel. Hennes ovanliga ansökan beviljades inte till en början, men Anna Kajsa gav sig inte, och efter mycket processande lyckades hon först med att få sin make omyndigförklarad och slutligen själv bli hans förmyndare 1866. För att komma dithän genomdrev hon också en skilsmässa. Eftersom hennes status som gift kvinna ansågs som ett hinder för henne att bli myndig och förmyndare, så visade det sig att positionen som frånskild gjorde detta lättare.

”*Mig själv och mitt gods förvalta*” lyfter fram enskilda kvinnor, deras utsatthet och handlingskraft, men också förhandlingsutrymmet mellan dem och ett regelverk upprättat av män. Myndighet var en angelägen fråga för kvinnorna och efterhand fick de allt större möjlighet att agera som självständiga individer. Liljewalls resultat ifrågasätter därför en del tidigare forskning, som snarare framhåvt mäns ekonomiska behov som drivkraft i utvecklingen mot myndighet för ogifta kvinnor. I själva verket var det i hög grad en emancipationsfråga

Eva Helen Ulvros, Lund

Eva F. Dahlgren: *Fallna kvinnor. När samhällets bottensats skulle lära sig veta hut*. Bokförlaget Forum, Stockholm 2013. 323 s., ill. ISBN 978-91-37-13827-5.

Eva F. Dahlgren är författare och frilansjournalist. När hon arbetade med boken *Farfar var rasbiolog* fann hon ett fotoalbum med nakna kvinnor i rasbiologiska institutets källare i Uppsala. Kvinnorna är fotograferade nakna, i helbild, halvbild, profil, framifrån och bakifrån – allt i syfte att kunna användas vetenskapligt. De avporträtterade var prostituerade som under 1920- och 30-talen var inspärrade på Statens tvångsarbetsanstalt i Landskrona. Deras brott var lösdriveri; de saknade arbete och bostad och levde ett liv som väckte moralisk anstöt. 1923 fanns det drygt 600 kvinnor i Sverige registrerade som lösdrivare. De kallades av myndighetssverige samhällets ”bottensats” och ”strykfåglar”.

På anstalten skulle de fostras till dugliga samhällsmedborgare. Samhället var vid denna tid besatt av renhet, ordning och arbetsmoral. Kvinnorna skulle lära sig arbeta och veta hut, men de skulle också observeras. På anstalten gjordes ”vetenskapliga” försök att klassificera och systematisera kvinnorna och de kontrollerades in på bara kroppen. Att ha suttit på Landskronaanstalten gav en stämpel för livet och de flesta återkom gång på gång. Enligt Socialstyrelsens rapport från 1925 var det högst 10–15 procent som återanpassades. Kvinnorna hamnade vid frigivningen i ett moment 22. Ingen ville anställa dem eftersom de varit intagna på anstalten och därför kunde de inte skaffa sig någon bostad, enda lösningen på den ekonomiska situationen var att återgå till prostitution. Därtill hör att enbart ca 10 procent av de intagna INTE hade gonorré eller syfilis; en knapp fjärdedel av de intagna hade bådadera.

Med utgångspunkt i det rika arkivmaterial från Landskronaanstalten som finns bevarat på Landsarkivet i Lund och på Landskrona museum kan författaren genom ett omsorgsfullt forskningsarbete rekonstruera de intagna kvinnornas vardag på anstalten, anstaltsledningens syn på och arbete med kvinnorna samt genom brev också låta läsaren lyssna till kvinnornas egna upplevelser. Hon arbetar sig igenom vakternas dagböcker, journaler, anstaltsdirektör Carl Emil Gülichs anteckningar och brev, biografier av de intagna, ”Assistenten” Wiséns noteringar och brevväxling med de frigivna, fångperseudlar m.m. samt inte minst fotosamlingar.

Källmaterialet har använts tidigare i böcker och vetenskapliga avhandlingar, och tillsammans med annan

forskning har det använts för att teckna den samtida samhälleliga och ideologiska kontexten. Författaren genomför därtill en rad intervjuer med nutida forskare för att vetenskapligt ytterligare förankra studien. Där källmaterialet tiger fikcionaliserar författaren utan att framställningen förlorar sin trovärdighet och empiriförankring. ”Faktion” eller ”litterärt reportage” är två begrepp som kan beskriva tillvägagångssättet.

Eva Dahlgren följer särskilt två av kvinnorna, som hon kallar Karin och Inga, båda i 25-årsåldern och båda från Stockholm. Karin och Inga och deras medsystrar var dömda efter tre lagar, lösdriverilagen, fattigvårdslagen och alkoholistlagen, samtliga klasslagar i dåtidens samhälle. Kvinnorna fick ingen rättegång, de dömdes av Överståthållarämbetet i Stockholm och av poliskammaren eller länsstyrelsen på andra orter, och straffets längd var godtyckligt.

Karin har en dotter, Kerstin, som är omhändertagen på Lilla hemmet för syfilismittade barn. Av förhörprotokollet framgår att Karin saknar arbete och bostad och medel till sitt uppehälle ”ävensom att hon förde ett lättjefullt och oordentligt leverne”. Karin var denna gång dömd till 6 månaders tvångsarbete. Året är 1924.

Karin har vårdats för syfilis på Sankt Görans sjukhus. Hon har varit bokbinderiarbetare i två år och har lika länge arbetat i bageri. Assistenten som skriver ner biografien noterar att Karin hade det rätt bra i hemmet och har haft en del rätt långvariga platser. Det är därför begripligt att hon inte kommit till anstalten tidigare än hon gjorde. Hon har heller inte hållit på med ”utelivet” som yrke så länge. ”Hon verkar barnslig och outvecklad varit lätt att locka in i det livet.” Karin fick 50 öre ”varje gång”, och konstaterar assistenten, hon kan inte ha letts av vinstbegär utan det har varit ett ”naturbehov” för henne.

Inga ”dricker mycket” och har i övrigt en liknande historia som Karin, men inga barn. Också Inga är dömd till 6 månaders tvångsarbete. Inga har en pappa i Amerika och hon broderar dukar och säljer för att kunna fara till honom. Hon var tredje gången på anstalten och orsakerna till återfallet var att hon inte ville arbeta utan började genast med ”uteliv”. Orsakerna till utelivet beskrivs i biografien: ”Fick fästman, blev nedsmittad [gonorré], råkade ’dåliga flickor’, blev berusad... Anses i rätt hög grad ha ett rusdrycksbegär. Hon har haft plats i cigarraffär samt i korta tider på ett par fabriksplatser. Var utbildad spinnerska... Ser bra ut men förefaller belåten med sig själv och likgiltig för allt. Jämrar sig för trötthet så snart hon skall ta itu med något arbete på allvar.”

Genom att studera fångsedlarna kan författaren ge läsaren en inblick i vad de båda kvinnorna hade med sig i sina koffertar då de anlände till Landskorna samt deras längd, hår- och ögonfärg, näs- och ansiktsform. Inga medförde ”ett blusliv, en boa, en hatt, en kappa, en kjortel, ett lintyg, en nyckelknippa, ett paraply, en portmonnä med en krona och tjugo öre, ett par skor, ett par strumpor och ett par vantar”. Hon hade också ett par ”kalsonger”. Karin medförde liknande persedlar samt ”snörliv och strumpebandshållare”.

Socialstyrelsen sammanfattar biografierna 1925: ca 60 procent av de intagna är födda på landet; 55 procent av fäderna är arbetare, 27 procent självständiga företagare däribland lantbrukare och fiskare. Således, konstaterar myndigheten, de intagna rekryteras inte ur någon bestämd samhällsklass, utan de utgör snarare en ”bottensats, som utfälldes från samhället som helhet”. Enligt samma myndighet har de intagna kvinnorna ”bristande motståndskraft”. Miljö och arvsanlag samverkar på så sätt att de ”mer eller mindre medvetet slutligen uppsöker den miljö, som motsvarar vederbörandes inre förutsättningar”.

Socialstyrelsen ansåg att fyra femtedelar av de 934 kvinnor som var intagna på anstalten mellan 1916 och 1924 var ”psykiskt abnorma”. Kvinnorna sorterades och klassificerades i elva olika psykologiska undertyper och även i undergrupper till dessa. Utöver ”demimonder” och ”berglärkor” identifierades följande typgrupper: gatflickor, soudenörsflickor, ligistflickor, bettlerskor, psykiskt höggradigt abnorma (här ingår homosexuella), höggradigt alkoholiserade, vanetjuvar, utpresserskor, kopplerskor och langerskor. Demimondgruppen karakteriserades av en högre standard än övriga grupper i fråga om uppträdande, vanor och umgänge, i regel yngre kvinnor; ”berglärkor”, bestod av djupt förfallna prostituerade, som hade sitt tillhåll i de större städerna, i hamnar, och vars kundkrets utgjordes av manligt slödder.

Landskronaanstalten hade ett eget klassificeringssystem som delvis skiljde sig från Socialstyrelsens och rasbiologernas och som innehöll betydligt fler typer, vilket inte gjorde det mindre krångligt och svårt att använda. Här fanns t.ex. även ”vampyrer” och ”nymfomaner”. Inga var en demimond medan Karin var klassad som nymfoman samt som ”infantil och arbetsovillig luffare, utan att var kvinnlig ligist”. I ett utskrivningssamtal i kolumnen för yrke och arbetsanslag konstateras ”passar bäst till att vakta gäss”.

Typologin är snarare moralisk än psykologisk. Den var vetenskapligt sanktionerad och stödjer samtidens

uppfattning att det är rätt att behandla personer som mindervärdiga därför att de anses vara mindervärdiga. Socialstyrelsen hävdar i sin undersökning att de intagna kvinnorna är andligt undermåliga och socialt mindervärdiga, något som de menar också framgår av deras yttre, och bekräftas av fotografierna.

Vi får också lära känna assistent Wisén. ”Assistenten” hade till uppgift att hjälpa de intagna kvinnorna till ett liv utanför anstalten. Under perioden juni 1922 till december 1923 skickade hon 171 skrivelser till privatpersoner och vädjade om hjälp med att anställa någon av de frigivna. Hon fick 98 svarsbrev, men inget resultat. Wisén ordnade ett bibliotek på anstalten, som innehöll 402 böcker, för de intagna, gav en kurs i engelska och ledde sångövningar, ordnade med gardiner och blommor – och hon läste högt bl.a. i Selma Lagerlöfs böcker. De internerade fick lov att handarbeta under tiden. Varje onsdag höll hon bibelförklaringslektion. Hon delade inte Güllichs uppfattning att ”uteslutande sträng disciplin och järnhård behandling är den enda framkomliga vägen med dessa element”. Hon blev förlöjligad av utomstående för att hon ville att kvinnorna skulle behandlas ”välvilligt, rättrådigt och kärleksfullt, men samtidigt med allvar och bestämdhet”.

De frigivna kvinnorna skrev till henne och berättade hur det gick för dem och bad om råd och ibland också om ekonomisk hjälp. Wisén skrev tillbaka. Hon åkte t.o.m. och hälsade på några av kvinnorna i Stockholm, som blivit intagna på sjukhus för syfilis.

Författaren ger ”röst” åt många av de intagna kvinnorna genom att återge deras brevväxling med Assistenten. Breven avslöjar välskrivande, reflekterande, kännande unga kvinnor som försöker att leva upp till förväntningarna på dem att bli bättre människor. De uttrycker stor tacksamhet mot Assistenten och berättar om hur de bemöts och om sina svårigheter, utan att klaga, anklaga eller sentimentalisera. Breven uttrycker en uppriktig glädje över att någon bryr sig och ser dem samtidigt som oron inför framtiden lyser igenom.

Kära Assistenten! Hjärtligt Tack för brevet. Jag har läst det många gånger må Assistenten tro. Jag är frisk och känner mig glad över att vara fri. Min Mor är bara klen så hon är glad att ha mig hemma. Jag kom till St. Eriks [sjukhus] först och var där 4 veckor. Nog är jag tacksam och glad över att ej är fånge, men skall jag säga sanningen så känner jag inte någon verklig glädje och lycka över att vara till, ty en sådan som jag har Ingenting att vara glad över, alla förhoppningar

och drömmar, ’hur enkla de voro’ gå de om intet, allt går mig så emot. Dock kan jag ju värdera att få vara i fars och mors närhet, det är också det enda som ej tagits från mig. Jag älskar min lilla flicka och längtar att få se henne men jag får ej [...]. Jag begär inte att mina föräldrar skall kunna förlåta mig allt och hålla av mig som förr, men det känns så svårt att inte ha någon att förtro sig till, och som jag är förstörd av. Jag längtar efter en smula kärlek. Assistenten kanske förstår hur kallt förhållandet oss emellan nu är efter alla fängelse färder. Den dagen jag får brev från Assistenten igen blir jag mycket glad... Med vördnad och tillgivenhet, Klara.

Klaras erfarenhet av att inte längre vara älskad av sin familj, eller att ens få komma tillbaka hem, delar hon med flera av kvinnorna – av dem som har haft ett hem.

De flesta av kvinnorna blir inga samhällsnyttiga medborgare efter Landskrona. ”Alla dessa kvinnor släpar sig fram likt oljeskadade fåglar”, kan författaren konstatera med hjälp av fågelmetaforiken. Hennes slutsats blir att de som håller sig ovanför ytan ”det är de som hittar en man. En man som inte misshandlar eller utnyttjar dem. Oljan går aldrig tvätta bort. De lyfter inte”. Vid denna tid fanns det inte på kartan att en kvinna som suttit på Landskrona skulle kunna leva ensam och försörja sig själv och kanske även ett barn.

Hur det gick för Inga och Karin? Läs boken!

Inger Lövkrona, Lund

Folkhemmets rum 1–5. Kristina Lund (red.). Totalt 689 s., ill. Nordiska museets förlag, Stockholm 2013. ISBN 978-91-7108-534-4 (Tvättstugan), 978-91-7108-557-3 (Badrummet), 978-91-7108-556-6 (Vardagsrummet), 978-91-7108-558-0 (Sovrummet), 978-91-559-7 (Köket).

I fem behändiga små böcker manas fem betydelsefulla rum fram från folkhemsepokens glansdagar. Det är fem rum med olika funktion och mening men som samtidigt delar en historia. Rummen är badrummet, köket, sovrummet, tvättstugan och vardagsrummet. Historien är den om hur folkhemmet som idé omsattes i praktik genom modern svensk välfärds- och bostadspolitik. Varje rum presenteras och analyseras i separata böcker författade av intendent, konstvetare och etnologer verksamma vid Nordiska museet och de består till lika

delar av bilder, fotografier, reklambilder, ritningar och text. Varje bok bjuder på medryckande läsning om hur politik, konst, arkitektur, utbildning och teknikutveckling vävs samman och bildar grund för hur människor ska få ett bättre liv.

Med start i sent 1800-tal skildrar varje bok hur de fem rummen blir socialpolitiska mål i sig. Genom att människor i stad och på landsbygd ges möjlighet att byta ut gamla och icke funktionella bostäder mot nya och genomtänkta får de inte bara ett bättre liv, familjestrukturen förändras också, liksom klasstänkandet. I flera av böckerna citeras de bevingade orden i Per Albin Hanssons Folkhemstal från 1928, om den goda människan i det goda jämlika samhället. Ett gott boende för en fattig är detsamma som ett gott boende för en rik, där är vi människor lika i ett klasslöst samhälle. Detta är emellertid också historien om att ”det goda” är inget som människor kan skapa själva utan för det behövs expertis och incitament från staten. Detta socialpolitiska projekt att förändra människors liv genom deras bostäder drevs igenom via en rad olika kanaler, där Svenska slöjdföreningen, Husmodersförbundet, HSB, studieförbund, tidsskrifter och hemutställningar samverkar med Hemmets forskningsinstitut, Kungliga bostadsstyrelsen och andra myndigheter.

Decennierna runt 1900-talets mitt bedrevs omfattande forskning, tester och mätningar som kartlade människors vardag in i minsta detalj. Beräkningar på hur människor sov, åt, lagade mat, umgicks och tvättade sig systematiserades sedan vid ingenjörers, arkitekters och formgivares arbetsbord med syfte att utforma det ultimata funktionella boendet. Till denna kunskap om människors vardagsliv kom samtida forskningsrön om hygien, hälsa och livsstil. Konst och arkitektur bidrog med nya inriktningar som gjorde upp med gamla och föråldrade sätt att leva, både osunda hierarkier mellan människor och osunda vanor och inredningar som återfanns i 1800-talets klassamhälle. Viktiga aktörer i detta samhällsbygge var flera enskilda arkitekter, forskare, debattörer, formgivare och politiker. Läsaren möter förutom Per Albin Hansson, inredaren och folkbildaren Lena Larsson, som var med och ordnade studiecirklar för unga par som skulle sätta bo, och Gunnar och Alva Myrdal, som i sina utredningar beskrev bostadsbrist, barnrikedom och en rad andra sociala problem. I böckerna får vi följa hur folkhemsperiodens ideal och sociala ingenjörskonst sammanföll med en tid då ekonomin gick starkt framåt i Sverige, vilket möjliggjorde ökad konsumtion och höjd levnadsstandard.

Böckerna ger oss historien om hur människor ska fostras och upplysas att leva på ett visst sätt, men också hur det pågår ständig förändring i visioner och ideal. I boken *Vardagsrummet. En plats för allt och alla*, författad av Maria Perers, Leif Wallin och Anna Womack, beskrivs en segdragen kamp från folkbildares och politikernas håll för att få människor att förstå betydelsen av vardagsrummet. För 1920- och 30-talens nytänkande formgivare, politiker och folkbildare var tanken att vardagsrummet skulle vara något annat än bondgårdarnas och de borgerliga hemmens finrum. Vardagsrummet skulle precis som namnet anger vara ett rum där familjen kunde samlas i vardagen och umgås, leka och utföra olika sysslor. I folkhemsperiodens nybyggda hus och lägenheter gjordes planlösningar som gav vardagsrummet en central plats i hemmet. Under rubriker som ”Rådgivning, normer och reformer” och ”Krav, mått och möbelfakta” beskriver bokens författare hur en ganska rigorös struktur byggs upp i syfte att reglera det goda boendet och dess användning. Samtidigt, mellan raderna, skrider de motspänstiga människorna fram, de som inte så lätt ändrar sina vanor bara för att man byter bostad. Just vardagsrummet som idé hade svårt att etablera sig och förblev länge ett oanvänt finrum, möblerat med otympliga bufféer och sittgrupper istället för den anpassade inredningsstil som formgivare skapat.

Det uppstod nästan en kamp: ”Propagandan mot finrummet var skoningslös: att låta ett rum stå oanvänt var slöseri eftersom hemmen ofta var små, att hålla sig med finrum beskrevs som frivillig trångboddhet” (s. 58). Arkitekter försökte göra planlösningar som omöjliggjorde stängda finrum. Bostadsvaneundersökningar från 1930-talet visar dock att finrummet levde kvar främst på landsbygden och där fanns det in i våra dagar. En anledning till det var den allt populärare gillestugan under 1960- och 70-talen, som blev familjernas och vännernas vardagliga umgängesplats. Därmed kunde vardagsrummet förbli ett stängt finrum. Skildringen av vardagsrummets historia, väcker många minnen till liv av mitt eget hem, men framför allt barndomskompisarnas, där jag ofta förundrades över just det mystiska vördnadsväckande finrummet som vi barn aldrig fick gå in i. Den viktigaste förändringen i vardagsrummets historia var tv:ns inträde, den kom att påverka rummets betydelse och hur det möblerades. Även här fanns det goda råd från experter: ”Hur man bäst möblerade framför tv:n var ett återkommande ämne i handböcker och tidningsartiklar” (s. 108). I bokens slut anas dock att även denna epok kanske är över i 2010-talets förändrade

umgängesmonster, där digitala och sociala medier allt mer tar plats.

I boken *Sovrummet. Bäddat för förändring* beskriver Anna Womack en del av 1900-talets historia som kanske borde utforskas mer, människors sovvanor eller snarare sovovnanor. I det sena 1800-talets trånga arbetarbostäder fanns inte plats för lyxen att ha ett helt rum till att bara sova i och de sovvanor som utvecklats där i form av ”mobila” sovplatser, som bäddades upp och ned varje morgon och kväll, följde med in i de nya funktionella bostäder som byggdes från 1930-talet och framåt. Trots folkbildning, råd och förmånliga statliga bostättningslån för unga höll gamla mönster och prioriteringar i sig. ”På bekostnad av bra bäddar, sängkläder och husgeråd användes lånen nästan alltid till ett matsalsmöblemang eller till en högt eftertraktad radio. Sänginköp hade särskilt låg status i bostättningssammanhang” (s. 50).

Parallellt med experternas råd om behovet av ett rum bara för sömn och vila utvecklades hygienfrågan både i form av standardmätt för den ultimata sovplatsen och med rekommendationer om att alla familjens sängkläder borde vädras varje dag. För detta, liksom för vanan att bädda undan sängen varje dag, behövdes tid, och det hade hemmafrun. Berättelsen om den funktionella goda bostaden är nämligen även berättelsen om kärnfamiljens framväxt och rollfördelningen mellan mannen som arbetar utanför hemmet och kvinnan som arbetar i hemmet.

Ett av de viktigaste rummen för denna nya kvinnliga roll, hemmafrun, var köket. I boken *Köket: Hemmets hjärta* beskriver Marianne Larsson kanske det rum som stod för flest uppmätningar och kartläggningar i bl.a. HFI:s, Hemmens forskningsinstitut, regi. Det funktionella köket var litet och sågs som ett laboratorium för tillagande av mat. Experterna tänkte sig att den snabbt växande matindustrins konserver och halvfabrikat skulle leda till att människor lagade mindre mat själva och att köket därmed inte behövde vara så stort. Köket, som idag kanske uppfattas som hemmets hjärta och som en viktig plats för umgänge, rationaliserades bort till en liten kokvrå med en intilliggande matplats där familjen kunde inta sina måltider. Återigen möter vi de bångstyriga människorna som inte fogar in sig i bostadsplanernas standarder. ”Med hjälp av den snålt tilltagna matvrån ville bostadsplanerna försöka tvinga familjer att använda finrummet som vardagsrum, men intervjuerna visade att många familjer behöll finrummet och möblerade om matvrån till sovrums inför natten” (s. 70–71).

Svårast var det kanske att få människor att vänja sig

vid och uppskatta badrummet. I *Badrummet: Från balja till spa*, beskriver Kristina Lund badrummets historia. I denna bok, mer än de andra, ställs sambanden man såg mellan renlighet och ordning och människors moral och goda liv på sin spets. Med utgångspunkt i journalisten Ludvig ”Lubbe” Nordströms reportageserie *Lort-Sverige* (1938) visar Lund hur dålig hygien och smuts inte bara sågs som ett socialt problem utan även som ett moraliskt. Möjligheten att hålla sig ren blev också en klassfråga som särskilt socialdemokraterna drev på. Det är dock inte helt lätt att få människor att börja bada och duscha, men HSB med arkitekten Sven Wallander fann på råd: ”Medlemmarnas bristande intresse för badning bemötte HSB genom att sätta in wc i badrummet. Tanken var att när vederbörande väl satt där och blicken föll på badkaret skulle tanken på ett bad väckas” (s. 56).

Tvättmaskinen har ofta pekats ut som 1900-talets mest revolutionerande tekniska uppfinning eftersom den frigjorde framför allt kvinnlig arbetskraft. Före tvättmaskinens tid var tvätt ett tungt tidskrävande arbete som tog flera dagar i anspråk. Under folkhemmets era och byggboomen försågs bostäder även med tvättstugor och dessa var och är i de flesta fall gemensamma. Det handlade naturligtvis om att underlätta tvättandet, men också om större samhällliga vinster, vilket undersöktes i den statliga utredningen *Kollektiv tvätt 1947*. Kollektiva tvättstugor har gett upphov till olika lösningar för bokningar och användningsregler och till en ännu mer omfattande flora av individuella lösningar och synsätt. Boken *Tvättstugan: En svensk historia* av Kristina Lund rymmer bl.a. ett utförligt kapitel om just kommunikation i tvättstugan, främst i form av olika skriftliga meddelanden och kommentarer som nog de flesta läsare har erfarenhet av och känner igen.

Till skillnad från de andra rummen som skildras framstår tvättstugan som ett ganska osexigt rum där inredare och formgivare inte har haft så stort inflytande. Hela folkhemsepoken och bostadspolitiken omgärdades annars av estetiska förtecken i termer av funktionalism. Denna estetiska riktning lanserades i samband med Stockholmsutställningen 1930 och lade då grunden för en inredningsetetik som har fortsatt in på 2010-talet.

Samtliga böcker avslutas med att författarna fortsätter förbi folkhemsepoken in i 1960- och 70-talen med dess förändrade politiska och ekonomiska läge, då kritik mot massproduktion, konsumtion och föråldrade könsroller växte och påverkade bostädernas utveckling och rummens betydelser. Under 1990-talet avreglerades krav på

standardmått och bostadsregler som byggts upp under decennier och öppnade för mer frihet. Kök, sovrum, badrum och vardagsrum har sedan i olika omgångar utgjort föremål för trender och lyxiga lösningar. Det är väl egentligen bara tvättstugan som vi fortfarande väntar på att den ska bli föremål för inredningsarkitekters och livsstilsmagasins intresse.

Böckerna är välgjorda och bildmaterialet mycket generöst. Den enda invändningen jag har mot böckerna är det överlapp i historieberättandet som blir när de utgår från samma historiska period, samma dokument och återgivningar. Därför är rekommendationen att inte sträckläsa böckerna och att inte fastna i det som upprepas dem emellan utan istället ge sig hän åt den speciella roll som varje rum har spelat i folkhemsprojektets danande av den moderna människans goda liv.

Kristina Gustafsson, Växjö

Sten-Åke Stenberg: *Född 1953. Folkhemsbarn i forskarfokus*. Boréa Bokförlag, Umeå 2013. 278 s., ill. ISBN 978-91-89140-83-7.

Författaren, professorn i sociologi Sten-Åke Stenberg vid Institutet för social forskning (SOFI), är själv född 1953. Metropolit var nära knutet till utvecklandet av den nordiska välfärdsstaten efter andra världskriget. Projektet skulle följa människor från barndomen tills de blev vuxna. Den övergripande frågan var varför vissa klarar sig bättre än andra. Metropolitprojektet inleddes i en tid av utvecklingsoptimism. I den andan uppstod idén om ett stort gemensamt nordiskt forskningsprojekt. Den norske historikern och sedermera sociologen Kaare Svalastoga väckte idén i slutet på 1950-talet. Efter kriget hade han lämnat Norge och blivit doktor i sociologi i USA och därefter verksam i Köpenhamn. Alla nordiska länder kontaktades, men Finland kom aldrig igång med projektet. Våren 1961 skrev Svalastoga ett forskningsprogram.

Ganska snart uppstod kritik mot projektet. I Norge väcktes en debatt om personlig integritet i samband med att forskarna begärde utdrag ur skolregistret utan att föräldrarna hade tillfrågats. I Danmark startade studenter och lärare vid Köpenhamns universitet 1970 den marxistiskt inriktade tidskriften *Kurasje*. De ansåg att Metropolit var en forskning som upprätthöll den rådande maktfördelningen i samhället. De danska forskarna fick allt mindre ekonomiska möjligheter att genomföra projektet. I början av 1980-talet överflyt-

tades forskningen till ett privat forskningsinstitut och samtidigt uppmärksammades projektet i medierna och kritiserades för att man byggde upp hemliga register. Frågan om projektets fortbestånd blev akut i mitten på 1990-talet. Genom initiativ från socialmedicinska forskare återfördes projektet till Köpenhamns universitet 2001. Forskningen har därefter åter tagit fart och källmaterialet har uppdaterats.

Metropolit i Sverige skulle undersöka alla barn födda 1953 och som bodde i Stockholmsområdet i november 1963. Insamlandet av data inleddes 1966 med en enkät till samtliga barn och kallades för Skolundersökningen. Två år senare genomfördes Familjeundersökningen. 1985 genomfördes den tredje enkäten i samarbete med Sveriges Radios publikundersökningar och kallades Fritidsundersökningen.

Skolundersökningen stöddes av flertalet myndigheter och organisationer. Familjeundersökningen kom däremot att ifrågasättas i medierna eftersom informationen till barnens mammor var otidlig. I slutet på 1960-talet ansågs frågor om sex och samliv vara kränkande.

Mot slutet av 1960-talet och början av 1970-talet märktes en växande oro bland allmänheten och medierna för hur datorer kunde användas. Datainspektionen inrättades 1973 och Sverige fick som första land i världen en datalagsstiftning. Medan de tekniska begränsningarna att samköra olika datasystem undanröjdes successivt skärptes reglerna för att skydda den personliga integriteten.

Datainspektionen och datalagen skapade stor oro bland empiriskt inriktade samhällsforskare. Forskarna och Datainspektionen var oense om hur den personliga integriteten skulle hanteras. Forskarna ville att regelverket inte skulle gälla forskning eftersom det hindrade projekt som Metropolit. Vissa forskare ansåg, att om känsliga frågor togs bort ur enkäterna så kunde det leda till att samhällskritik inte blev uppmärksam. Lagstiftningen skyddade maktens intressen.

Det var samkörningen av olika register som kritiserades och att de undersökta medborgarna inte blev informerade. Sten-Åke Stenberg undrar varför just forskarna utpekades som ett hot fastän informationen hämtades ur myndigheternas register. På den tiden ansågs datorer höra samman med kontrollen av medborgarna. Datainspektionen gav 1981 tillstånd för att komplettera datauppgifterna under förutsättning att de registrerade informerades och att registren avidentifierades.

Dagens Nyheter utlöste Metropolitdebatten 1986 genom att presentera det som ett hemligt dataregister

med 15000 svenskar, där forskarna visste allt om dessa personer. Debatten är glömd numera, men Sten-Åke Stenberg anser att den fortsätter att påverka samhällsforskningen negativt, bl.a. har viktiga datainsamlingar upphört.

Rättigheten att få ut registerutdrag skapade nya problem för Metropolit. Arbetsbördan blev för stor och uppgifterna som lämnades ut blev ibland felaktiga. Det uppstod etiska problem kring att lämna ut uppgifter om undersökningsspersoner som inte varit medvetna om att registren existerade. Alla begärelser om utdrag som hade kommit in före den 1 maj 1986 skulle lämnas ut innan registret avidentifierades. En hel del pappersmaterial, bl.a. vissa enkätsvar förstördes, vilket Riksarkivet kritiserade eftersom det var allmänna handlingar. Det ansåg också Justitiekanslern. Forskningsledaren hade på eget initiativ erbjudit forskningspersoner som så önskade att intervjuerna och enkätsvaren skulle strykas, men enligt JK fanns inget stöd i lagen för att tillmötesgå en sådan begäran.

Journalisterna blev efter hand uppmärksammade på att det i deras egen verksamhet fanns en motsättning mellan integritet och yttrandefrihet. Regeringen slog 1993 fast att tryckfrihetsförordningen som grundlag tog över när det uppstod normkonflikter. Sedan dess står journalister, författare och konstnärer utanför lagstiftningen som reglerar personregister och forskningsetik.

Inga nya uppgifter hade tillförts Metropolit efter 1986, men materialet var användbart i den pågående forskningen; därför sökte Denny Vägerö vid Center for Health Equality Studies (CHESS) och Sten-Åke Stenberg 2003 tillstånd från Karolinska institutets forskningsetikkommitté om att få uppdatera Metropolit. Detta trots svårigheter att uppdatera ett anonymt material. Projektet döptes om till "Född i Stockholm på femtiotalet".

År 1998 infördes personuppgiftslagen. Trots att forskningsprojektet var anonymiserat ansåg Datainspektionen att det var ett personregister eftersom det teoretiskt går att identifiera personerna. Därför söktes en ny etikprövning, vilken godkändes 2011. Sten-Åke Stenberg är mycket kritisk till uppfattningen att ett anonymiserat forskningsmaterial anses vara ett personregister. I praktiken är det omöjligt att med hjälp av undersökningsvariablerna identifiera personerna.

Stenberg anser att det skett en förskjutning i synen på etik. På 1970- och 1980-talen var det identifierbara data som hotade integriteten, men i dagens etikpröv-

ningslag är det forskarens idéer som kontrolleras. Han tycker också att det är oklart vad lagstiftaren anser vara en känslig uppgift. I etikprövningen måste en tydlig forskningsfråga formuleras. Det är otillåtet att samla in uppgifter förutsättningslöst. Det ligger i forskningens natur att målet är otydligt och nya frågor uppstår under arbetets gång. Kravet på en specifik forskningsfråga hindrar den kreativitet som oftast krävs för ett lyckat forskningsresultat.

Författaren anser att även forskningsbegreppet är oklart. Enligt den praxis som etiknämnderna tillämpar är det forskning om resultatet skall publiceras i en vetenskaplig skrift. Forskning utförs dock även hos privata organisationer som bolag, stiftelser och föreningar samt enskilda personer och myndigheter som inte behöver ansöka om tillstånd hos etikprövningsnämnderna. Där emot kan de bli polisanmälda och granskade efteråt om de misstänks för ett lagbrott. Författaren konstaterar att det finns annat som allvarligt hotar den personliga integriteten numera, t.ex. handelns möjligheter att registrera kundernas inköp och att de kan samköras med andra register för att upprätthålla en kundkontakt.

Andra halvan av boken redovisar delar av Metropolitprojektets forskningsresultat. Mycket har förändrats i Sverige och omvärlden från 1950-talet och fram till dagens datum. I kapitlet behandlas femtiotreornas liv från födseln fram till vuxen ålder. 1950-talet var en brytningstid mellan gammalt och nytt. Adoption av svenska barn är ovanligt numera, men då adopterades mellan 2000 till 2500 barn årligen på grund av svåra levnadsförhållanden. Ensamstående mödrar hade låg status och det hände att de adopterade sina egna barn så att "utomäktenskaplig" skulle strykas i folkbokföringen. Att placera barn på barnhem och i fosterhem var vanligare på 1950-talet. På senare tid har allvarlig kritik riktats mot att många barn var utsatta för vanvård och övergrepp. Metropolit ger stora möjligheter att studera effekterna av fosterbarnsvården.

På 1950- och 1960-talen gick flyttströmmen från de omoderna lägenheterna i Stockholms centrum till de nybyggda förörterna. Successivt omvandlades innerstaden till kontor, affärskomplex och parkeringshus samt till bostäder åt de välbärgade. Projektet har analyserat bostadens betydelse för att utveckla kriminalitet och psykisk ohälsa. Resultaten visar att det inte var bostadens placering eller standard som bestämde barnens framtidsutsikter utan familjens sociala situation.

Ambitiösa och engagerade föräldrar hade positiv betydelse för Metropolitbarnens skolresultat och därmed

hur det gick för dem senare i livet. Att vara ensam barn eller syskonbarn och hur populära de var bland sina kamrater hade också betydelse för det framtida vuxenlivet. På 1950-talet blev ”tonåring” ett begrepp och Metropolitprojektet har även undersökt hur det gick för de s.k. ”modsen” senare i livet. Företeelsen har beskrivits som det första ungdomsupproret.

Vänstervågen 1968 hade inte den genomslagskraft som den verkade ha medan den pågick. 40 procent av ungdomarna hade inga partisympatier. Drygt var tionde sympatiserade med kommunisterna. I skolundersökningen 1966 hade barn som skulle komma att bli vänstersympatisörer ett något större verbalt intresse. De hade sämst relationer till sina familjer men störst tillit till människor i allmänhet. Författaren ställer den öppna frågan om de kommunistiska ungdomarna i något större omfattning var romantiker med rättspatos. Verkligheten visade sig vara mer komplicerad när det blev tydligt att kommunistiska diktaturer utövade förtryck.

Om framtidsdrömmar och vad som var viktigast för att trivas svarade 40 procent av pojkarna och 60 procent av flickorna att de önskade bli lyckligt gifta. Cirka 20 procent av flickorna och hälften av pojkarna ville ha ett bra arbete. Bara en dryg procent svarade att trivseln berodde på ägodelar. Författaren konstaterar att uppfattningar och förutsägelser om framtiden ofta styrs av stereotyper.

Sannolikheten för att människor skulle röra sig socialt uppåt kan förklaras med en utvecklad ”skötsamhetskultur”. Uttrycket formulerades av professorn i idéhistoria, Ronny Ambjörnsson, och karakteriserade delar av arbetarklassen. Det innebar självkontroll, planering, målmedvetenhet, idogt arbete samt uppfattningen att kunskap och bildning skulle reformera både enskilda och hela samhället.

Brottslighet var från början ett av de viktigaste forskningsområdena i Metropolit. De som begick brott eller använde narkotika hade ofta haft sämre uppväxtvillkor. Redan i sjätte klass hade barnen som senare skulle komma att missbruka narkotika sämre skolresultat. Metropolit har däremot visat att hårdare straff inte förhindrar brottslighet. En annan vanlig politisk debatt gäller vilka krav som ska ställas på den som får behovsprövade bidrag och om hjälpen leder till passivitet och beroende av samhällets insatser, men forskningsresultaten pekar på att så inte är fallet. Dessa exempel visar enligt Stenberg att Metropolit har gett viktiga forskningsresultat på grund av sin långsiktighet.

Sten-Åke Stenberg besvarar frågan varför barns so-

ciala och ekonomiska uppväxtvillkor kan sätta spår långt fram i livet. När olika förklaringsfaktorer analyseras så att hänsyn tas till i vilken ordning de uppkommer under livsförloppet framkommer att det inte finns effekter som löper direkt från barndomen till medelåldern. Orsakerna återfinns i tiden där emellan som misslyckad utbildning, fattigdom och sociala problem.

I boken aktualiseras viktiga frågeställningar om samhällsforskningens juridiska och etiska villkor. I beskrivningen av den undersökta generationen känner läsaren igen flera samhällsfrågor som varit aktuella i den svenska inrikespolitiken. Som femtiotalist måste man erkänna att mycket har förändrats under ens livstid och att vissa förhållanden som rådde under ens uppväxttid känns ”uråldriga” sett utifrån ett nutida betraktande. Både materiellt och tanke- samt idémässigt sett.

Göran Sjögård, Lund

Millennium Åtta genusvetenskapliga läsningar av den svenska välfärdsstaten genom Stieg Larssons Millennium-trilogi. Siv Fahlgren, Anders Johansson och Eva Söderberg (red.). Forum för genusvetenskap/Genusstudier vid Mittuniversitetet, Rapport 4. Sundsvall 2013. 131 s. ISBN 978-91-87103-96-4.

De senaste åren har Stieg Larssons *Millennium*-trilogi genererat en uppsjö av akademiskt intresse både nationellt och internationellt, resulterande så väl i en mängd populärvetenskapliga publikationer som i otaliga vetenskapliga antologier och artiklar i akademiska tidskrifter. Den senaste boken i raden, *Millennium Åtta genusvetenskapliga läsningar av den svenska välfärdsstaten genom Stieg Larssons Millennium-trilogi*, en antologi producerad vid Mitthögskolan och redigerad Siv Fahlgren, Anders Johansson och Eva Söderberg, placerar sig någonstans mellan det populära och det vetenskapliga. I inledningen hävdas att det är en populärvetenskaplig bok, något som kan tyckas lite förvånande då den publiceras i en serie som knappast får spridning utanför akademien. Antologins bidrag kan dock bara delvis klassas som populärvetenskapliga och kanske är kategoriseringen en kompromiss för att tillåta inslag av personligt tilltal och tyckande.

Av antologins åtta bidrag har dessutom fyra publicerats tidigare i ett specialnummer av tidskriften *Provins* (nr 3, 2010). Skillnaden mellan versionerna är inte särskilt stor: Gillander Gådin har redigerat om och utökad

sin artikel något; Söderbergs artikel är obetydligt förändrad; Fahlgrens uppdaterad och lätt omredigerad; och Johansson har redigerat om sin inledning och strukit en analys av Lars von Triers *Antichrist*.

Syftet med antologin sägs vara att diskutera Lars-sons trilogi och den bild av det svenska samhället den förmedlar utifrån ett svenskt, mångvetenskapligt genusperspektiv. Bidragen är författade av svenska forskare från Mittuniversitetet och Umeå universitet (och en finsk forskare) inom etnologi, litteraturvetenskap, genusvetenskap, folkhälsovetenskap och juridik, samtliga med ett intresse för genusfrågor. Mig veterligen är det dock bara Annelie Bränström Öhman som tidigare i någon mån forskningsmässigt intresserat sig för kriminallitteratur. Det är således inte genrekunskapen som är utgångspunkten och poängen här, utan att forskare från olika discipliner med skilda perspektiv närmar sig ett verk ur kriminalfiktionen som fått oerhörd spridning – och vars idéinnehåll och Sverigebild därmed nått, och förmodligen påverkat, enormt många människor världen över. För det mesta fungerar det hyfsat trots frånvaron av genrekunskap – och i några fall ovanan att handskas med litterära texter – men inte inger det något större förtroende när Henrik Mankell och Per Westerberg utpekats som några av de stora kritikerna av den svenska välfärdsstaten inom samtida svensk kriminallitteratur (s. 16). I det första fallet är det åtminstone uppenbart vem som åsyftas, men i det andra är jag mer osäker. Sven Westerberg kanske, eller möjligen Staffan Westerlund?

Antologin är indelad i tre delar som handlar om brottslighet och våld i den svenska välfärdsstaten (Niemi, Gillander Gådin, Berglund-Lake); hur Lisbeth Salander-gestalten ska förstås i en svensk och feministisk kontext (Söderberg, Bränström Öhman, Fahlgren); och bilder av Sverige och svenskhet (Ljungström, Johansson). Att man valt att med ett undantag publicera artiklarna på svenska framstår som förbryllande när utgångspunkten för antologin sägs vara de frågor som Larssons romaner genererat utomlands. Forskning kring nordisk kriminallitteratur, inte minst *Millennium*-trilogin, är ett växande fält internationellt och erbjuder en utmärkt chans för svenska humanister och samhällsvetare att delta i det internationella forskarsamhällets debatt. Att hälften av artiklarna dessutom redan förekommit på svenska gör språkvalet än mer obegripligt.

Antologins enda bidrag på engelska, ”All the Adults in Noisy Village: Constructions of Post-Modern Identity in the Welfare State in the Millennium Trilogy”, hade

dock mått bra av lite språkgranskning. I denna artikel drar finska juristen och genusvetaren Johanna Niemi paralleller mellan funktionen hos välfärdsstaten i *Millennium*-trilogin och det idealiserade vuxensamhället i Astrid Lindgrens *Alla vi barn i Bullerbyn* och *Vi på Saltkråkan*, och menar att man kan förklara trilogins popularitet mot bakgrund av Lindgrens idylliska samhälle. Niemis artikel präglas dock av ett besvärande genuskonservativt och moraliskt perspektiv, där särskilt kvinnorna som kommer från överklassen – ”Erica Berger and Harriet Vanger with their liberated sexual habits [who] behave like men” (s. 15) – närmast sägs ha sig själva att skylla när de utsätts för våld och hot. Niemi hävdar också att det är mindre trovärdigt när dessa kvinnor utsätts för våld, än när romanens andra kvinnor gör det (s. 17). Mig veterligen sker dock det mesta av våldet mot kvinnor i Sverige idag inom familjen (Harriet) och näthat och stalkers som attackerar kvinnor i maktpositioner (Erika) är ett växande problem. Som tur är – enligt Niemi – finns dock några karaktärer i trilogin som är ”closer to real women, as there were in Astrid Lindgrens books” (s. 23). Den uppfattning som kommer till uttryck i artikeln är att för att vara en riktig kvinna ska man komma från arbetarklassen eller medelklassen och helst ägna sig åt att föda barn, annars är det inte förvånande att man råkar illa ut – ”real women” råkar dock också illa ut i Larssons romaner. Och hur man med Salander i åtanke kan hävda om *Millennium*-trilogin att: ”The female characters have assumed their emancipated or exceptional gender roles naturally and without fear of rape, sexual harassment, discrimination, or prejudice” (s. 24), är fullständigt obegripligt och visar gravt bristande insikter om dagens svenska verklighet. Sverige idag är inget tryggt Bullerby-samhälle, och Niemis jämförelse mellan välfärdsstaten och Bullerbygemenskapen (där man minsann håller sig till de traditionella könsrollerna) som kunde utgjort grunden för en intressant analys, lämnar således en lite fadd eftersmak.

”Våld, jämställdhet och Millenniumserien” av Kajsa Gillander Gådin, forskare i folkhälsovetenskap, är däremot en utmärkt artikel som synliggör mycket av de fakta och den statistik gällande jämställdhet och våld mot kvinnor i Sverige som ligger bakom Larssons romaner. Gillander Gådin tar *Millennium*-trilogin som utgångspunkt och ursäkt för att på ett lättillgängligt sätt förklara hur det ser ut i det svenska samhället. Det är synd att artikeln inte är skriven på engelska för den hade säkerligen mötts av ett stort intresse från internationella forskare för vilka de svenska uppgifterna är svårtill-

gängliga. Artikelförfattaren prövar också att betrakta Salander som dels en krigare, dels ett maskrosbarn, dock utan att riktigt lyckas foga in henne i endera rollen. Artikeln avslutas med en av de bättre sammanfattningar jag sett av *varför* Salander-gestalten fascinerar så många människor: ”Ingen skulle vilja byta med henne, ingen skulle vilja ha hennes uppväxt, men kanske skulle vi vilja ha lite av hennes totala brist på undergivenhet och anpassning till något hon inte sympatiserar med? Kanske vill vi ha lite av hennes unika begåvning, hennes styrka att inte brytas ner av förtryckare och hennes förmåga att hantera ensamhet?” (s. 35).

Även etnologen Håkan Berglund-Lakes ”Rädda sig från intet” tar *Millennium*-trilogin som utgångspunkt för att föra fram annan kunskap. Med avstamp i Salanders förhållande till sin lägenhet och sin traumatiska uppväxthistoria diskuterar han vad ett hem är, vilken funktion hemmet har i våra liv och hur vi som människor alltid hanterar trauman genom att agera: genom att försöka ta tillbaka kontrollen över våra liv. Även detta är en artikel som är intressant i sig själv, även utan kopplingen till Larssons romaner, men som samtidigt belyser trilogin och får läsaren att se nya djup i texten och förstå karaktärerna och deras agerande bättre.

Eva Söderberg betonar i ”Lillasyster ser dig! Om Pippi Långstrump, Lisbeth Salander och andra Pippi-gestalter” att det är viktigt att se hur Larssons Salander-gestaltning förhåller sig intertextuellt inte bara till Astrid Lindgrens böcker från mitten av 1900-talet, utan också till Pippi-gestaltens transformationer i olika sammanhang sen dess. Som bakgrund till jämförelsen mellan Pippi och Salander ger artikeln en översikt över denna utvecklingshistoria. Huvuddelen av artikeln ägnas en diskussion av likheter och skillnader mellan Salander och Pippi. Många intressanta paralleller tas upp – några visserligen rätt långsökta – och Söderberg konstaterar att det finns fler skillnader än likheter mellan de två gestalterna, men att poängen med likheterna kanske främst är just att framhäva olikheterna. Slutsatsen blir att i Larssons trilogi – liksom i övriga sammanhang där Pippi används – fungerar det så att ”utifrån Pippi-gestalten ställs produktiva frågor om hur det var att vara en stark/annorlunda/seende flicka och kvinna igår, och hur det är idag” (s. 63). Pippi-gestalten fungerar således som ett medel för att diskutera kvinnorollen i olika tider, sammanhang och samhällen, och Söderberg betonar hur Salander hjälper läsaren att få syn på många problem i det samtida svenska samhället.

I ”Salandersteorem: Lisbeth Salandersom Millennium-

trilogins gåta” konstaterar även litteraturvetaren Annelie Bränström Öhman att Salander inte är någon Pippi-gestalt. Istället föreslås att referenserna till Lindgrens värld har en funktion som påminner om ”kiselstenarna och brödbitarna i sagan om *Hans och Greta*: det är de små förgängliga ledtrådarna som bär hoppet om att det ska finnas en stig ut ur mörkret och tillbaka in i den ljusa berättelsen om en svensk barndom, uppväxt och ett liv som vuxen, myndig och likvärdig medborgare i landet Sverige” (s. 73). Bränström Öhmans utgångspunkt är tydligt feministisk. Hon betraktar titeln *Män som hatar kvinnor* som en läsanvisning till hela trilogin – en läsanvisning som går förlorad i många översättningar – och menar att den grundläggande fråga som löper genom romanerna är frågan om *varför* män hatar kvinnor. Till skillnad från många av antologins övriga skribenter går Bränström Öhman i dialog med delar av den tidigare forskningen om *Millennium*-trilogin. Bland annat kritiserar hon forskare som frikopplar Salander-gestalten från romanernas övergripande händelseförlopp. Salander förkroppsligar, menar Bränström Öhman, intrigen och bär på så sätt Larssons budskap: genom Salander får läsaren syn på den starka genusmaktordningen i det svenska samhället. Med utgångspunkt i romantitlarna och i de citat som fungerar som motto visar Bränström Öhman det mångbottnade i Larssons verk, och framhäver många av de interna och externa paralleller av vilka trilogins budskap konstrueras.

Genusvetaren Siv Fahlgren pekar i ”Lisbeth Salander – feministiskt svar eller provokativ fråga?” på att dagens svenska samhälle präglas av ett starkt förakt för det kvinnliga och feminina, något som bland annat kommer till uttryck i näthatet riktat mot kvinnor, men också mer generellt i en manlig kulturell dominans. Artikeln kretsar kring frågan om huruvida Salander är svaret på ett samhälle där män hatar kvinnor, och om hon i så fall utgör ett feministiskt svar. Fahlgren menar att Larssons romaner hjälper läsaren att få syn på föraktet för det kvinnliga och se att det inte bara rör sig om enskilda individers hat, utan om ett institutionellt och strukturellt problem. Salander är kanske inte en kvinnlig förebild, men hon erbjuder en ”normkritisk position” och ett ”försök att bryta traditionella binära genuskategorier” (s. 89) – något som i sig kan betraktas som feministiskt, menar Fahlgren. Hon pekar dock på den risk Larsson tar genom att framställa Salander som motsatsen till en schablonbild av hur en ”riktig kvinna” ska vara, och på den ambivalenta position detta placerar Salander-gestalten i. Slutsatsen blir att Salander inte

utgör något feministiskt svar, men att hon hjälper oss att få syn på den centrala feministiska frågan.

Etnologen Åsa Ljungström inleder ”Kaffe, klass och kön – jämlikhetens dryck i Millennium-trilogin” med att notera att den internationella receptionen av Larssons trilogi ibland präglats av en okunskap om svenska vanor och traditioner. Sedan ger hon en av genus- och klassperspektiv präglad översikt över det svenska kaffedrickandets historia. För en svensk läsare är det mesta dock självklart, vi vet redan vad en svensk smörgås är och att kaffekaffe är vanligare i Norrland. *Millennium-trilogin* – där kaffe är rikligt förekommande – blir hos Ljungström bara en förevändning för att referera tidigare forskning om svensk kaffekultur. Detta kunde varit relevant för en internationell publik, men artikeln är på svenska. Tyvärr tillför Ljungström inget vare sig till forskningen om svensk kaffekultur eller forskningen om trilogin. Möjligen kan en stressad forskare ha nytta av översikten över vad som äts och dricks i trilogin, men mer blir det inte.

I ”De goda männen och de starka kvinnorna: Om gemenskaper utifrån Millennium-sviten” läser litteraturvetaren Anders Johansson trilogin på klassiskt deckarmaner: det demokratiska rättssamhället är hotat av onda element (undantagstillstånd råder), hjältarna räddar samhället genom att bruka våld och bryta mot lagen (något som legitimeras av goda syften och undantagstillståndet/hotet mot samhällsordningen), de goda hjältarna/rebellerna (Salander och delvis Blomkvist) får upprättelse och kan införlivas i det goda rättssamhällets gemenskap. Med hjälp av bland andra Giorgio Agamben pekar Johansson dock på det inte minst i genushänseende problematiska i ett sådant förlopp där det goda samhällets norm är manlig och där kvinnan (Salander) så att säga oskadliggörs genom att fogas in i det ”normala”. Johansson menar också att samhällskritiken riskerar att tappa sin udd när det inte finns något slags kollektivt ansvar för problemen, utan när allt istället tillskrivs ett antal onda individer (män) som målas ut som de Andra. Att det ser ut så i Larssons trilogi kan naturligtvis till stor del förklaras med hjälp av kriminalgenrens konventioner, en faktor som emellertid inte inkluderas i Johanssons analys.

Avslutningsvis ska sägas att antologin har många förtjänster. Det huvudsakliga problemet är dock att man valt att skriva på svenska, något som gör texterna oanvändbara för internationella forskare – som idag står för huvudparten av forskningen kring Larssons författarskap. Syftet att erbjuda ett korrektiv till den

kunskapsbrist om svenska förhållanden som ibland kommer till synes hos internationella *Millennium*-kommentatorer faller således platt. Ett annat problem när ett forskningsobjekt plötsligt blir så populärt är också att mycket forskning pågår parallellt på flera håll utan att man kan – eller ibland bryr sig om att – ta del av andras forskningsresultat. Det blir lite närsynt när alla ska uppfinna hjulet på nytt. I inledningen till den här aktuella antologin nämns ett par av de många övriga antologier med texter om Larssons romaner som utkommit de senaste åren, och av dem sägs en från 2012 som kom ut i månadskriftet maj-juni ha kommit så sent att ”inte alla av oss haft möjlighet att gå i dialog med [den] då våra texter i princip var färdiga när den kom ut” (s. 6), och en annan – som dessutom är huvudsakligen svenskproducerad – som kom ut i början av 2013, nämns bara. Ingen av antologiskribenterna går i dialog med den förstnämnda och en har med den andra i sin litteraturlista men använder den aldrig.

Kerstin Bergman, Lund

Jan Ling: *Musiken som tidsspegel. Tolv essäer om musiken kring sekelskiftet 1900.* (Svenska humanistiska förbundets skriftserie nr 128.) Gidlunds förlag, Möklinta. 286 s., ill. ISBN 978-91-7844-879-1.

Det här blir en svår recension att skriva. Svårigheten beror inte på boken och dess innehåll, utan på författaren och för all del på min relation till denne. Boken kom ut av trycket strax före Jan Lings bortgång den 3 oktober 2013. Han hann ta emot den, och till och med presentera den i Gidlunds avdelning på bokmässan i Göteborg, för att några dagar senare hastigt avlida. Jan Ling, som var min lärare och handledare, byggde upp musikvetenskapen vid Göteborgs universitet, men var också universitetets rektor 1992–1997.

Recensionen får därför bli av ett annat slag än normalt, då sedvanliga vinkar till författaren saknar mening. I stället finns anledning att sätta in detta avslutningsopus i Jan Lings vetenskapliga produktion som helhet.

Musiken som tidsspegel – den aktuella bokens titel fungerar lika bra som en sammanfattning av Jan Lings 55 år av forskning i musikämnen. Redan i förordet till den klassiska pocketboken *Svensk folkmusik – bondens musik i helg och söcken* (1964) anmäler den 30-åriga författaren sitt intresse för ”att klargöra vad som förefaller samhörigt med miljön” (s. 7). Musik som samhälleligt

fenomen är således den röda tråden i Lings mycket omfattande författarskap. Svensk folkmusik intresserade honom inledningsvis och genom anställning vid dåvarande Musikhistoriska museet fick han via dess chef Ernst Emsheimer kontakt med den centraleuropeiska musiketnologin. Musiksociologi fick i Jan Ling en uthållig banerförare, med flera större samtidsundersökningar som gjorde musikvetenskapen nutidsrelevant. Med tiden blev han allt mer musikhistoriskt orienterad, men tappade för den skull inte sitt intresse för musik som arena för ideologier. Han ägnade sig upprepade gånger åt två olika perspektiv: det lokalt göteborgska och det europeiska. I en rad artiklar grävde han djupt i Göteborgs musikliv vid slutet av 1700-talet. Och med en ofattbar energi skrev han – parallellt med mycket, mycket annat – fyra digra böcker om europeisk musikhistoria. Den här aktuella boken bildar en femte och sista del.

Idén bakom boken är att belysa musiken och tiden runt sekelskiftet 1900 genom att i essäform beskriva ett urval tonsättare och deras produktion. Ling vill binda ihop tidens idéströmningar och tonsättares tänkanden. Varje essä har ett idémässigt begrepp som illustreras med en eller par tonsättares skapande. Tonsättarna introduceras och placeras i en musikhistorisk ram. Därefter presenteras musikaliska verk som exemplifierar begreppet ifråga – dock utan för vissa avskräckande notexempel och utan användning av avancerade musikteoretiska termer.

Essäerna vilar på läsning av större och mindre studier av tonsättarna: en del svenska och nordiska undersökningar, de flesta engelsk- respektive tyskspråkiga. Med seniorens rätt har han inte dragit sig för använda en del äldre titlar. Utnyttjade arbeten redovisas efter varje kapitel. I några avsnitt går läsningen tydligt i dagen, andra gånger skriver Jan Ling friare. Ingen av tonsättarna hade han själv behandlat som forskare tidigare.

De utvalda tonsättarna är med ett undantag internationellt erkända namn. Undantaget är Elfrida Andrée som med sitt engagemang för s.k. folkkonserter får illustrera ”det demokratiska”. Gissningsvis får hon också företräda de kvinnliga tonsättarna som annars saknar representation i boken – liksom i merparten av dagens konsertprogram. Dessvärre är detta bokens minst självständiga avsnitt, Eva Öhrströms biografi om Andrée från 1999 får hela tiden stötta texten.

Allra säkraste författargreppet har Jan Ling när det handlar om de båda ryska tonsättarna Sergej Rachmaninov och Aleksandr Skrjabin. Dessa personers tid och verk beskriver han med stor mängd egen kunskap. Det

hör till saken att både Rachmaninov och Skrjabin var pianister och tonsättare av pianoverk, det instrument som Ling själv behärskade. Dessutom var Ling i många år intresserad av rysk musik, både den folkliga och den komponerade, och kunde för övrigt ryska.

Med sin inriktning och sin språkliga form är boken ett uttryck för folkbildaren Jan Ling, vilket var en framträdande sida hos honom. Inte av en slump är flera essäer prövade som föreläsningar inför Göteborgs Symfonikers vänner, en krets som han åtskilliga gånger talade inför. I jämförelse med de fyra övriga böckerna med europeiskt tema är detta den mest tillgängliga och dessutom mest verkna. I verkbeskrivningarna förenas på ett lyckligt sätt lyssnaren, musikern och forskaren Ling. Faktum är att värderingen kan utsträckas till att gälla boken som helhet.

Gunnar Ternhag, Falun

I valet och kvalet. Grundläggande frågor kring värdering och urval av kulturarv. Christina Fredengren, Ola Wolfhechel Jensen och Åsa Wall (red.). Riksantikvarieämbetet, Stockholm 2012. 231 s. ISBN 978-91-7209-612-7 (pdf).

Vad ska Riksantikvarieämbetet arbeta med? Det är min grova sammanfattning av vad antologin *I valet och kvalet* handlar om. I nio artiklar diskuteras detta, utgående från föredrag av medarbetare i Riksantikvarieämbetet vid två workshops 2009.

Utgångspunkten för mig är Karin Arvastsons artikel ”Decentralisering och delaktighet i kulturmiljöarbetet” som i huvudsak är en deskriptiv men nyttig beskrivning av Riksantikvarieämbetets senare historia. Ett genomgående tema för Arvastson är decentraliseringen av vilka som ska ha tolkningsföreträdet av kulturarv, och vad som ska betraktas som kulturarv. En viktig tröskel är utredningen ”Agenda kulturarv” 2001-04, vilken betonar delaktigheten i kulturmiljöarbetet för fler medborgare i samhället än de akademiskt utbildade. Parallellt löper idén om kulturmiljöarbete som en alltmer integrerad del av det aktuella och samtida samhällsbygget, bl.a. i form av en förtydligad sektorsforskning. Detta är enligt min uppfattning de två huvudfrågor som artiklarna i *I valet och kvalet* främst kretsar kring.

Vi kan aldrig bevara samhället för framtiden i skala 1:1, ett urval måste göras av vad som ska finnas kvar, i form av miljöer, hus, föremål, berättelser, traditioner

osv.; det urval vi idag vanligen kallar kulturarv. Och då dyker automatiskt vissa huvudfrågor upp, vilka ska ha tolkningsföreträdare av vad som ska bevaras? Samt utifrån vilka kriterier/värden ska vi välja? Jag vill sammanfatta artiklarna med två små modeller kring vilka resonemangen i boken generellt kretsar.

1. Vilka ska ha tolkningsföreträdare av vad som är kulturarv?

Offentliga sektorn (Experter)	↔	Civila samhället (Amatörer)
----------------------------------	---	--------------------------------

2. Vilken är värdegrunden för val/definition av kulturarv?

Egenvärde (Grundforskning)	↔	Instrumentellt värde (Direkt samhällsnytta)
-------------------------------	---	--

Dessa ytterligheter skapar naturligtvis en mängd följdfrågor: Vilka ska definieras som experter och på vilka grunder? Var går gränserna mellan egenvärden och instrumentella värden, och vilka instrumentella värden ser vi som viktigast?

För att starta med den första modellen ”Vilka ska ha tolkningsföreträdare av vad som är kulturarv?”.

Lennart Lundquist börjar med att konstatera i sin artikel ”Kulturarv som policyområde” att en pågående nyliberalism i samhället leder till att tanken på det gemensamma bästa nedtonas till fördel för enskilda aktörers intressen. Effekten blir att när kulturarvsreformer konkurrerar med mäktiga samhällsintressen så får kulturarbetare svårt att hävda sig med hänvisning till det gemensamma bästa. Lundquist menar dock att frågan om expertis inom kulturarvsområdet är svår. En ”konfrontation” mellan kunskapsbärande leder inte till några synteser. Det går inte att ”votera” om kunskap, samtidigt som han konstaterar att det finns expertkunskap som inte har en vetenskaplig grund. Summan blir enligt Lundquist att alla uppfattningar ska granskas efter liknande vetenskapliga kriterier.

Lundquist har skrivit en lång och bitvis mycket teoretisk artikel om kulturarv i allmänhet också, som jag återkommer till. Även om jag uppskattar hans samhällsanalys, väjer han dock lite för dagens praktiska problematik, bl.a. genom att det är svårt att definiera vad som lite svepande sägs vara ”liknande kriterier som gäller för vetenskaplig kunskap”.

Ylva Sjöstrand har skrivit artikeln ”Ism eller tillstånd? Att bemöta kritiken mot ’postmodernismen’ utifrån en

position som expert”. Hon hänvisar bl.a. till påståendet att historiebok i syfte att legitimera förtryck måste kunna stämpas som felaktigt. Och är det möjligt att säga att något är fel, måste det också vara möjligt att säga att något är rätt. Om man inte kan kvalitetssäkra även historisk kunskap, vem ska då slå vakt om demokrati och mänskliga rättigheter? Sjöstrand diskuterar postmodernismen som ett krav att se det förflyttna ur en mängd olika perspektiv, och att hon som arkeologisk expert avkrävs ett artikulerande till opinionen och till det samhällsklimat i vilket forskningen bedrivs. Jag citerar artikelns slutsats: ”Vi som experter kan legitimera oss med att vi förhåller oss till den multivokalitet som är ett faktum, att vi är medvetna om det flyktiga i vår egen samtid, och därigenom når förståelse om att det går att tänka annorlunda.”

Ylva Sjöstrand lägger sig i sin artikel, trots välformulerade reservationer, relativt långt mot experthållet. Och jag välkomnar någon som vågar stå för ett ”expertperspektiv” den tidigare rätt dominanta postmodernistiska diskurs som prioriterat amatörspekterna.

Ola Wolfhechel Jensen pekar i artikeln ”Kulturarv och värden – expertis och demokrati” bl.a. på 1974 års kulturproposition som ett led i kulturvårdens demokratisering och integrering i den allmänna samhällsplaneringen, bl.a. genom att kulturvårdsansvaret delades mellan stat, kommun och länsstyrelser. Men han hänvisar också till Sven-Eric Liedman som hävdar att dåtidens tanke att detta skulle gynna en allmän välfärdsideologi idag i högre grad har blivit ett gynnande av näringsliv och en marknadsideologi. En slutsats liknande den Lundquist för fram i sin artikel. Wolfhechel Jensens praktiska slutsats är dock att debatten om experters absoluta tolkningsföreträdare gentemot dem som vill urholka deras tolkningsföreträdare är ett skenproblem, det föreligger egentligen inte någon motsättning. ”Utan intresse från medborgarnas sida har kulturarv ingen mening och utan experternas kunskap saknar det sammanhang!”

Wolfhechel Jensen vill också kompromissa vad gäller tolkningsföreträdare av kulturarv mellan experter och amatörer. Hans slutsatser är sympatiska, men hans goda generella resonemang, liksom Lundquists, berör inte riktigt de konkreta problemen. Det handlar ju till syvende och sist om alldeles praktisk pengafördelning, organisation m.m.; och att någon/några ska fatta de slutliga besluten. Men sådana konkreta resonemang ska kanske inte krävas av artiklar av denna art.

Men en som mycket konkret går in på Riksantikvarieämbetets organisation är Anders Hedman i artikeln ”Att

värdera och välja, en mångfacetterad uppgift. Aspektpolitikens konsekvenser för Riksantikvarieämbetets värderingar och urval”. Hans slutsats är att i hög grad hänvisa till en organisationsmodell som består av:

1. Handläggare som identifierar problem och behöver råd → 2. Mottagarfunktion som hänvisar till befintliga råd eller experter → 3. Utlåtande av sakområdesexperter, eller 4. Initiering av forsknings/utvecklingsprojekt. Både 3 och 4 leder till → 5. Handläggare utformar styrinstrument, gör anvisningar, som återförs till 1.

Jag är inte kapabel att diskutera de praktiska konsekvenserna av en sådan modell, och var Hedman då egentligen hamnar i min modell. Vilken roll får egentligen sakområdesexperterna? Hur hanterar man eldsjälur utanför systemet, både akademiker och andra? Men jag välkomnar någon som också tar ett rejält konkret ansvar i frågan om vilka som ska få bestämma, och hur, vilket Hedman gör.

Christina Fredengren intar också i sin artikel ”Kulturavets värde för en hållbar samhällsutveckling” en kompromissartad hållning: ”... ser jag att en viktig offentlig uppgift är både att se till att åsikter kring kulturavet bryts mot varandra och att de röster som inte automatiskt uppmärksammas, genom en marknad eller annan given aktörsposition, eller att de som marginaliseras genom de vanliga kommunikationskanalerna också får plats.”

En slutsats jag vill dra utifrån artiklarna i boken är att pendeln svängt mot mitten på mitt kontinuum mellan expertis och amatörer som bärare av tolkningsföreträde av vad som är kulturav. Från att länge varit en expertfråga, svängde sedan pendeln i postmodernistisk anda starkt mot amateursidan. Nu hamnar den som sagt någonstans i mitten, där många försöker finna sätt att förena yterligheterna, och därmed kanske göra ett kontinuum som mitt obehövt.

Det är uppenbart en dominant värdering bland många på Riksantikvarieämbetet att söka en kompromiss mellan experter och amatörer som bärare av tolkningsföreträde av vad som ska definieras som kulturav. Min närmaste kommentar är att ambitionen är vällovlig, men också av teoretisk art. För eller senare blir frågorna helt konkreta: vilka hus ska faktiskt sparas, vilka föremål ska samlas in till museer, vilka berättelser ska nedtecknas osv., och motsatt: vilka hus ska vi strunta i, vilka föremål ska få förgås, vilka berättelser ska vi glömma? Då ställs frågan på sin spets – vem ska slutligen få sista ordet? Någon (eller möjligen några) måste ha detta ord. Det leder förstås till nästa fråga, formulerad i den andra av mina modeller ”Vilken är värdegrunden för val/definition av kulturav?”.

Lundquist redovisar i sin artikel ”Kulturav som policyområde” för olika idéer kring forskning kring kulturav. Han gör en modell där han skiljer mellan normativa, empiriska och konstruktiva utgångspunkter för vetenskaplig kunskap om kulturav. Tyvärr finns här ett litet fatalt tryckfel – ordet konstruktiv har i modellen bytts ut mot normativ. Det tar därför en liten stund innan man får ordning på idéerna. Lundquist redogör också för ett förslag på 5 aktörs kategorier som har anspråk på tolkningsföreträde. Generellt betonar han vad han kallar för policyprocessen, som han definierar som ”substansen, till skillnad från processen, i den politiska verksamheten på ett visst sakområde”. Intressanta resonemang, men jag måste erkänna att texten inte är helt lätt för den som är obevandrad i hans forskningsområde med termer som idiografisk, nomotetisk, korrelationsövningar, logisk-rationella uppvisningar m.fl. Det är säkert jag som är obildad här. Lundquist uttrycker i praktiken ett renodlat expertperspektiv, vilket inte är fel i en artikel som denna, men han kunde ändå ha hållit läsaren lite mer i handen. Jag gör trots det bedömningen att han ligger närmare ett ”Instrumentellt värde” på modellen ”Vilken är värdegrunden för val/definition av kulturav?”.

Tobias Harding tar i artikeln ”Vilka är nationen? Om kulturavet, staten, nationen och det civila samhället” upp nationalstatens idé som grund för val av kulturav. Det är en intressant historisk exposé. Harding konstaterar, som alltför börjar göra, att idén om att alla berättelser kan ha lika värde inte är en positiv ståndpunkt. Historierevisionisternas förnekande av Holocaust t.ex. har inte samma sanningsvärde som de berättelser vilka erkänner att brott begåtts. Harding är sedan i sin exposé klart kritisk till att försöka anpassa kultur och kulturav till ett nationellt ramverk. Han menar att ”lyckligtvis” tycks detta inte längre vara möjligt att genomföra, utan att kulturav måste ses ur ett motsatt brett perspektiv, en ”det öppna samhällets dialog”. Denna ska inte begränsas till snäva nationella ramar, vilket tidigare närmast varit regel.

Hardings resonemang leder enligt min uppfattning till slutsatsen att värdegrunden för kulturav kan/bör vara en blandning av egenvärden och instrumentella värden. Jag tycker hans anti-nationella perspektiv är sympatiskt. I sin praktiska förlängning handlar det då bl.a. om hur den framtida kulturavpolitiken ska organiseras. Ska det ske på nationell eller internationell nivå? Som ordförande i Svenska ICOM (UNESCO-organet International Council of Museums) ser jag gärna att en debatt tas upp inte bara om det nationella innehållet i kulturavpolitiken,

utan även om ökad internationell organisation av kulturarvspolitiken, bl.a. för att motverka starka nationella intressen. Exempelvis att Riksantikvarieämbetet ännu mer ökar ett internationellt engagemang och samarbete vad gäller kulturmiljö- och kulturarvsfrågor.

Qaisar Mahmood utgår också i sin artikel ”Kulturarv, vems kulturarv?” från ett nationellt perspektiv, men med delvis andra utgångspunkter än Harding. Mahmood betonar att alla som bor i nationen delar en gemensam identitet: ”Vad vi i Sverige (och de andra europeiska länderna) behöver är framväxten av en ny version av svenskhet. En ny nationell identitet som inte bygger på föreställningar om gemensam genupsättning, blod eller historia. Den nya svenskheten bör istället bygga på en gemensam dröm om en bättre framtid. Den nya nationella identiteten behöver hämta sin näring från de livsideal och livsstilar som utövas i det samtida samhället av dess medborgare.” Mahmood exemplifierar med att ta med berättelser som handlar om den tidiga migrationen. Han menar bl.a. att detta skulle kunna skapa en ny ”vi-känsla”.

Masoud Kamali är i sin artikel ”Exkluderingar, globala utmaningar och kultursektorns ansvar” kanske provokativ. Han menar bl.a. att i det svenska utbildningssystemet pågår något som liknar ett korståg mot personer med invandrabakgrund genom att framställa dem som kulturellt avvikande. En systematisk reproduktion av ”kulturella skillnader” mellan ”oss” och ”dem”. Hans slutsats är att ”Institutioner, som t ex museer i allmänhet och nationalmuseum i synnerhet som har skapats för att bevara den ’exklusiva svenskheten’, måste kritiskt granska sin verksamhet och visa på människans icke-nationalistiska och globala historia ... Kulturell pluralism och demokratisering innebär att öppna upp den exklusiva vi-cirkeln...”.

Jag finner denna ambition mycket vällovlig. Kamali vill också i likhet med Mahmood ta en klar ställning för medvetna instrumentella värden i handhavandet av kulturarv. Det är positivt att några verkligen är beredda att peka ut reella instrumentella värden för val av kulturarv. I mina anteckningar inför denna recension har jag skrivit VVV = Våga Visa Värde.

En reservation är dock att jag som museiman ibland tycker det kan framstå som om vi är blinda och döva för t.ex. ”vi och dom”-problematiken. Men många av oss inom museivärlden har ambitionen att belysa även det, och att motverka nationalism. Vi lyckas inte alltid, men ett kritiskt sinne finns hos många. Denna bok är ett bra exempel på detta. Men det handlar då inte bara

om ambitionen att granska verksamheten, utan hur vi faktiskt ska gå vidare och t.ex. kunna locka publik med nya perspektiv. Det är lätt att säga tulipanaros.

Ett ifrågasättande perspektiv återkommer i nästan alla artiklar. Ola Wolfhechel Jensen konstaterar t.ex. att det ligger en utmaning i att definiera, förstå och argumentera mot totalitära och antidemokratiska definitioner av kulturarvsbegreppet. Christina Fredengren betonar bl.a. det antidiskriminerande arbetet, och att man inte måste utgå från att identitetsvärdet är det grundläggande värdet för val av kulturarv. Hon förespråkar bl.a. ”Berättelsemodellen”, där man lägger stor vikt vid berättelser/historier kring platser och kulturarv.

Sammanfattningsvis kan sägas att nästan alla delar ambitionen att se kulturarv och kulturmiljövård som en del i ett demokratiskt och mångkulturellt projekt – att motverka ett ”vi och dom”-perspektiv. Men – konkretiseringsnivån är i artiklarna relativt låg, så att man enligt min uppfattning ändå närmar sig en sorts grundforskning kring kulturarv, vilket i sig inte är fel. Det krävs förmodligen kunskaper om kulturarv utifrån ett egenvärde för att kunna använda dem mer instrumentellt.

Som jag konstaterat förut finns redan ambitionen hos många inom museer och kulturminnesvård att ställa upp på ett demokratiskt och mångkulturellt perspektiv, men vi behöver mer forskning för att bredda våra kunskaper om hur olika kulturarv kan tolkas utifrån nya perspektiv. Men för en alldeles konkret institution som Riksantikvarieämbetet, med resursfördelningar och organisationsfrågor på dagordningen, återstår nog fortfarande att ytterligare gå från teori till praktik. Det är som sagt lätt att säga tulipanaros – men hur göra? Kanske grundvalen för nya workshops och en ny skrift? Eller är en sådan redan på väg?

Stefan Bohman, Stockholm

Stig Holmstedt: *Ett halvsekel i Stockholms-
trafiken. Politik, planering och utbyggnader.*
Monografier utgivna av Stockholms stad
231. Stockholmia förlag, Stockholm 2012.
424 s., ill. ISBN 978-91-7031-253-3.

Bokens författare är mångårig trafikplanerare i Stockholms stad. Till sin hjälp har han haft en referensgrupp av erfarna trafikplanerare. Boken behandlar trafikplaneringen i Stockholmsregionen i ett historiskt perspektiv från 1950-talet fram till i dag.

I kapitlet Uppmarsch 1952–1965 redovisas först den

epokgörande Generalplanen 1952, som lade upp riktlinjerna för förortsutbyggnaden under lång tid framåt. Här redovisades också den nya tunnelbanans planerade sträckningar. Stora utbyggnader av vägnätet föreslogs. Radiella infartsleder skulle ansluta till en ringgata runt stenstaden, den s.k. Ringen. Man insåg emellertid redan nu att det inte skulle gå att tillfredsställa den väntade efterfrågan på bilresor till innerstaden. En samordnad utbyggnad av bostadsbebyggelsen med tunnelbanan blev generalplanens lösning. I kapitlet beskrivs också bl.a. det dittills största trafikledsprojektet i regionen, som utgjorde den första delen av ringleden – Essingeleden. Den blev färdig fram till Kungsholmen 1966–67 och innebar en avsevärt förbättrad trafiksituation i innerstaden.

Kapitlet Rekordår 1965–1970 fick sitt namn efter den tid då alla prognoser pekade uppåt och planeringens mål blev alltmer storslagna. Regionplaneskissen 1966 var det främsta uttrycket för expansionstankarna. Hela planen kännetecknades enligt författaren av ”fartblindhet”. Visionerna för trafiksystemet innebar t.ex. inte mindre än fyra motorvägar över Mälarsearna. Också i cityplaneringen avsatte rekordåren spår. Cityplan 67 innehöll bl.a. ett antal trafikleder genom city med stora ingrepp i stadsmiljöerna. Tunnelgatsleden innebar sålunda ett genombrott av Brunkebergsåsen medan Blasieholmsleden skulle byggas som tunnel till Blasieholmen och sedan som bro över Nybroviken. Ett flertal parkeringshus föreslogs. Ideologen bakom rekordårens planering var ekonomen Folke Kristensson vars tankar om ledningsfunktioner i city, kontor i ett halvcentralt band samt rutinindustri i yttre arbetsområden gav en grundstruktur åt planeringen.

Kapitlet Reaktion 1970–1985 inleds med ett kort omnämnande av den proteströrelse som uppkom mot rekordårens planering. Samtidigt inträdde en ekonomisk tillbakagång. Detta ledde till en omprövning med minskade ambitioner. I Regionplan 1973 redovisades de nedtonade målsättningarna. Kapitlet innehåller vidare en grundlig genomgång av det arbete med trafiksaneringar som skedde under perioden. Flera försök gjordes inledningsvis med trafiksanering i olika stadsdelar. Här efter inleddes ett stort försök med medborgarsamråd om trafiken åren 1973–1974. Samrådsgrupper inrättades i alla stadsdelar. Mer än 400 föreningar deltog i samråden som skedde under ledning av kommunens tjänstemän. Trafiksamrådet var en mycket stor satsning, det största samrådsförsök som någonsin gjorts i landet i en planeringsfråga. Samrådet ledde till att en ny Trafikplan

1975 arbetades fram. Utan att författaren säger det var samrådet ett resultat av de strömningar i samhället och de rörelser som vid denna tid ägerade för ökad demokrati och insyn i planeringen. Den nya medbestämmandelagen, den nya plan- och bygglagen samt ändringar i bostadssaneringslagen var liknande resultat av detta. De senare planer som Holmstedt redovisar – Cityplan 1977 och Regionplan 1978 – var mycket försiktiga planer där de kontroversiella trafiklederna tagits bort.

Nästa kapitel har rubriken Ny uppmarsch 1985–2002. Senare delen av åttiotalet innebar en ny högkonjunktur och prognoserna pekade nu åter uppåt. En rad planer och utredningar genomfördes under slutet av 1980-talet och ledde slutligen fram till det s.k. Dennispaketet, som förhandlades fram av förre riksbankschefen Bengt Dennis 1991 och 1992 och hade stöd av de tre största partierna i stadshuset. Paketet angav bl.a. utbyggnad av en ringled kring centrala staden, en yttre tvärlad – Västerleden – över Mälarsearna, en snabbspårväg i form av en tvärlad söder om staden samt ett tredje järnvägsspår vid Riddarholmen. Trafiklederna skulle nu till skillnad mot tidigare till stor del byggas i tunnlar. Kritiken mot de föreslagna trafiklederna och det tredje spåret blev intensiv. Författaren nämner detta helt kortfattat men inte hur protesterna formades av ett stort antal utomparlamentariska grupper. Dennisöverenskommelsen upplöstes 1996 av den socialdemokratiska regeringen. Skälen till detta förbigår tyvärr Holmstedt och orsakerna är väl ännu inte helt klarlagda. 1997 angav regeringen i en proposition nya målsättningar, varvid bl.a. Österleden utgick ur trafiklösningen och Västerleden sköts på framtiden.

I ett följande kapitel studeras flera stora enskilda projekt som var aktuella åren 2002–2006. Här ges också intressanta historiska bakgrunder till projekten, bl.a. beskrivs tillkomsten av Citybanan för pendeltågstrafiken, Norra länken, Förbifart Stockholm – det största projektet av alla, samt Österleden. Österleden betecknas av författaren som ”ett stadsmiljöns ännu oförlösta problembarn”. Österleden lanserades första gången i Albert Lilienbergs generalplan 1928 som en Österbro. Leden förekom sedan i olika versioner, t.ex. i Regionplan 1958 som visade en motorväg med sex filer rakt genom den omistliga Djurgårdsmiljön. I Dennispaketet fanns leden med som tunnel innan den avskrevs 1997 av regeringen. Holmstedt visar hur Vägverket 2004 återupptog arbetet med förstudier av leden, som nu kallades ”Östlig förbindelse”. Slutligen beskrivs i kapitlet införandet av trängselavgifterna.

Den s.k. Cederschiöldsöverenskommelsen som redovisas i nästa kapitel omfattade åtgärder angående trafikutbyggnaderna fram till 2012 och därefter ”inriktning” och ”utblickar” långt fram i tiden, bl.a. utbyggnader av den så lyckade tvärsparvägen norrut och österut. En första nordlig etapp av Förbifart Stockholm fanns också med.

Slutkapitlet, Mål och genomförande, handlar om hur målen i de olika planerna har uppfyllts. Holmstedt konstaterar här att Stockholm och Stockholmsregionen sedan länge utmärkt sig genom sina väl genomarbetade långsiktiga planer för utbyggnader och förändringar i trafiksystemet. Däremot har dessa planer sällan genomförts enligt ursprungliga intentioner. Framförallt gäller detta projekt från tiden under rekordåren. I författarens genomgång av de viktigaste planerna fastnar jag för vad han skriver om de i särklass mest expansiva planerna Regionplaneskiss 1996 och Cityplan 67. Bara en bråkdel av de föreslagna trafikutbyggnaderna i Regionplaneskissen och City 67 har genomförts. Idag saknas i City Norrmalmsleden, Blasieholmsleden, Tunnelgatsleden, Klarastrandsledens avgrening till Tunnelgatsleden och Klarbergsgatans anknäring till Norr Mälarstrand. Av de planerade 30 000 parkeringsplatserna finns idag bara ca 10 000. Om City 67 hade genomförts i sin helhet hade detta inneburit en skrämmande ödeläggelse av Stockholms hjärta. Holmstedts bok har nyligen fått förnyad aktualitet genom Anders Wahlgrens dokumentärfilmer i tv, *Spelet om Stockholm*, som belyser en hel del av trafikplaneringen och dess konsekvenser särskilt när det gäller cityomvandlingen.

Boken är rikt illustrerad med tydliga kartor över de olika trafikplanerna. Den innehåller en noggrann kronologisk redovisning av de trafikplaner som upprättades under historiens gång och har ett uttalat tjänstemanna-

perspektiv från en erfaren trafikplanerarens horisont. Det är en invecklad och delvis förvirrande historia som läggs fram, där expansion följs av reträtt och eftertanke i olika vågor. Vad jag saknar är en redovisning av politiken kring trafikplaneringen trots att det utlovas i bokens undertitel. I bokens företal förklarar Kommittén för Stockholmsforskning detta med att det finns en omfattande problematiserande sekundärlitteratur om politiken. Det är naturligtvis riktigt. Det sägs inte i boken, men som jag har uppfattat det har trafikplaneringen i Stockholm i ett historiskt perspektiv i stort sett skett under enighet mellan de tre stora politiska partierna s, m och fp i Stadshuset. Bl.a. på grund av att det därför saknades möjligheter att påverka politiken i Stadshuset uppstod i flera skeden intensiva utomparlamentariska protester vid de mest expansiva skedena i trafikplaneringens och Stockholmplaneringens historia, dels i början av 1970-talet med bl.a. almstriden, dels mot Dennispaketet under 1990-talet. Boken innehåller föga av detta. Som det nu är så lever trafikplaneringen i boken i mycket sitt eget liv. Trots dessa invändningar har boken ändå ett värde som en noggrann dokumentation av en viktig del av Stockholms planeringshistoria. Boken fyller därför väl sin plats i serien Stockholmsmonografier.

Jag kan slutligen inte avhålla mig från att citera borgarrådet Helge Berglund (ej omnämnd i boken) som var ansvarig för trafikplaneringen under 1950-talet. Han brukade framföra följande liknelse angående utbyggnaden av trafikleder: ”Kastar man ut en säck ärtor på torget kommer ett visst antal duvor. Kastar man ut två säckar kommer det dubbelt så många”, dvs. fördubblar man trafikledernas kapacitet kommer det dubbelt så många bilar. Det ligger en del i denna tanke.

Ulf Stahre, Lerum/Göteborg

NOTISER

Ritwa Herjulfsson: *Mariaväxter i folktron*. Skara stiftshistoriska sällskaps skriftserie, nr 73. Skara 2013. 119 s., ill. ISBN 978-91-86681-15-9.

Etnologen Ritwa Herjulfsson disputerade 2008 på avhandlingen *Jungfru Maria möter ormen – om formlers tolkningar*. Hon har visat ett stort intresse för folkmedicin, bl.a. med anknytning till jungfru Maria. För dessa forskningsinsatser fick hon motta ett vetenskapligt pris av Kungl. Gustav Adolfs Akademien på Gustav Adolfsdagen den 6 november 2013. I den här recenserade boken koncentrerar hon sig på växter som i folktron fått olika Marianamn och lägger tonvikten på Sverige, men gör också europeiska utblickar. De rikhaltiga illustrationerna i boken har till stor del hämtats från en tysk florabok utgiven 1611. Äldre Mariabilder har hämtats från träsnitt och kistebrev. I Sverige finns ett sextiotal växter som någon gång burit ett Marianamn.

Inom den folkliga fromheten hade Maria en stark ställning under senmedeltiden och detta har fortsatt under lång tid efter reformationen. Spår därav kan man följa i naturen och inom folkmedicinen. Denna tradition har främst förvaltats av kvinnorna. Under medeltiden benämndes Maria ”blommornas blomma”. Den heliga Birgitta beskrev jungfru Maria som en lilja som frambringade de skönaste blomster. Hon liknades också vid en ros och hennes sju fröjder har benämnts sju rosor. Under medeltiden ansågs liljekonvaljen vara en symbol för den oskuldsfulla Maria, och denna föreställning har levt kvar i Norden under lång tid efter reformationen. Ett norskt namn är Jomfru Marias krans. Det äldsta svenska Mariaväxtnamnet är omnämnt på 1400-talet och avser vårfrusänghalm som omfattar backtimjan och andra väldoftande örter. Vårlöken kallades på 1700-talet för vårfru dagslök. Inom folkmedicinen har enbusken kopplats till jungfru Maria. Flera bär har knutits till den heliga jungfrun. Stenbär har kallats jungfrubär, mariebär eller Jungfru Marias vinbär. Kungsljus med gula lysande blommor i

en axlik klase benämns Jungfru Marie kyrkoljus. Göken hör ihop med jungfru Maria i nordisk folktro. Både Maria och göken symboliserar våren, då växtligheten kommer i gång, och flera Mariaväxter har i Sverige förleden gök-. Den slingerväxande åkervindan har fått namn efter den heliga jungfruns kläder, nämligen jungfrusärk eller Jungfru Marie kjolar. Den vanligaste orkidén i Norden, fläckigt nyckelblomster, är den växt som bär flest Marianamn. En spridd benämning är Jungfru Marie nycklar och detta skall ses mot bakgrund av en gammal trosföreställning att nycklar utgör fruktbarhets- och skyddssymboler. I böner som lästs över barnaföderskor förekommer ofta jungfru Marias attributnycklar. Även gullvivan har benämnts Jungfru Marias nycklar eller Jungfru Marie nyckelknippa. Denna växt har använts vid förlossningar. Flera folkliga växtnamn syftar på jungfru Marias textila kunande. Den lilla blåklockan har fått namnet Jungfru Marie fingerborg och kråkvicker har kallats Jungfru Marie kardor. Jungfru Marie lin eller jungfrulin är en lågväxande ört med blå eller vita blommor.

Ritwa Herjulfsson har lagt ned ett omfattande arbete på att finna folkliga Mariabenämningar på växter och sätta in dem i sitt kulturhistoriska sammanhang, alltifrån medeltiden och framåt. De folkliga namnen avviker från växtnamnen i flororna och är därmed svårare att spåra. De folkliga namnen visar både på skillnader i tid och rum. Samma växt kan dessutom ha flera olika benämningar med anknytning till jungfru Maria. Herjulfsson har registrerat regionala olikheter inom Sverige och visat på likheter och skillnader jämfört med övriga Norden och stora delar av Europa. Boken kan rekommenderas för botaniker, folklorister och kyrkohistoriker men också en kulturhistoriskt intresserad allmänhet.

Anders Gustavsson, Oslo/Henån

Fritz von Dardel och Kungl. Svea Livgarde.
Sven Tiberg (red.). Medström, Stockholm
2013. 239 s., ill. ISBN 978-91-7329-118-7.

Konstnären och hovmannen Fritz von Dardel, en central figur i Stockholms kulturliv under 1800-talet, var från 1837 till 1862 officer vid Svea Livgarde, landets ledande rangregemente, under den tiden förlagt till Fredrikshovs slott på Ladugårdslandet (Östermalm). Eftersom Dardel alltid hade sitt ritblock inom räckhåll livet igenom finns det en mängd teckningar och akvareller med motiv från regementets vardagsliv vid denna tid. Dardel skänkte sitt regemente detta material och det har bevarats som en historisk klenod men mest varit känt i trängre kretsar. Nu har man gett ut en bok med ett stort antal av dessa bilder i färg, kommenterade av en rad författare, alla f.d. officerare eller reservofficerare vid regementet, några av dem därtill museimän knutna till Armémuseum.

Det har blivit en mycket vacker bok som regementet och Medströms förlag har stor heder av. Det kulturhistoriska värdet är obestridligt. Materialet fördelar sig på två kategorier, dels genrebilder eller situationer från vardagslivet på regementet, från kaserner, fältövningar, rituella ceremonier eller uppslupna fester, dels porträtt av officerskolleger. Man slås av Dardels skicklighet, situationsbilderna är utförda med humoristisk finess och med ofta utsökt färgbearbetning. Förmågan att med få drag fånga personernas karaktärsdrag är slående, även på genrebilderna är det så småningom inte svårt att bland alla gestalter känna igen de olika officerskollegerna. Vissa scener kan erinra om Albert Engströms skämtteckningar från den militära världen ett halvt sekel senare, om än något mindre karikerade. Dardel förser gärna sina bilder med förklarande text, oftast väl bara uppgifter om de agerandes namn men ibland kvicka och dråpliga ordväxlingar. T.ex. när löjtnant Dardel själv förevisar sina soldater för bataljonschefen Aminoff, som tar en man under hakan och frågar: ”Hvarför har denna karlen ej helt skägg? – Skägget vill inte växa på honom, Herr Major. – Inga ursäkter Herr Löjtnant. Jag har befallt att alla skola ha skägg och därmed punkt.”

De välskrivna kommenterande texterna tar särskilt sikte på att förklara de militära förhållandena under 1800-talet, inom armén i stort och inom Svea Livgarde i synnerhet, för att bilderna skall bli fullt begripliga. Man får i materialet en god bild av arméns plats i tidens samhälle, med marketenterskor och mjölkförsäljerskor, onyktra gardister, värvning som gränsar till bondfångeri och livet på de militära övningsplatserna. Men i centrum för bilderna står ändå Svea Livgardes officerskår, som enbart bestod av adelsmän, vilket faktiskt tycks ha gällt ända fram till andra världskriget. Dardel skaffade sig här i ungdomen vänner som han behöll kontakten med livet ut, vilket tydligt framgår av hans senare skrivna dagböcker och minnen.

Som recensent kanske man också måste framhålla några smärre skönhetsfläckar i texten. På s. 20 sägs att Georges-Alexandre och Hedvig (Fritz föräldrar) fick flera konstnärligt begåvade barn och barnbarn och att den mest kände är Nils von Dardel. Men Nils var barnbarnsbarn till Georges-Alexandre och Hedvig. På s. 49 sägs att tronpretendenten Karl Fredrik av Holstein-Gottorp utmanövrerades från rollen som tronföljare av sin faster Ulrika Eleonora. Men hon var hans moster. På s. 80–81 visas en intressant och sällan återgiven bild av en utsikt från Fredrikshovsstranden mot Södra Djurgården. Man ser gamla Djurgårdsbron (som då hade sitt norra fäste mer i öster än dagens bro) och Fredrik Bloms vaktbyggnad vid Galärvarvet och man skymtar något som kan vara restaurang Blå Porten. Tavlan är målad ungefär från nuvarande Djurgårdsbrons norra fäste. En byggnad med rött mansardtak till vänster sägs vara Skogsinstitutet vid nuvarande Nobelparken. Det stämmer dock inte alls. Skogsinstitutet måste ligga långt till vänster och helt utanför bildens blickfång. Huset med det röda taket är i stället den Pontinska villan på Kaptensudden på motsatta stranden, strax öster om Djurgårdsbrons fäste på Södra Djurgården. Den stod kvar där till 1897.

Mats Hellspång, Stockholm